МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІДКРИТИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ
«УКРАЇНА»
ВІННИЦЬКИЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ІНСТИТУТ

Кафедра реабілітаційних технологій

Освітня програма «Соціальна робота»
Спеціальність: 231 «Соціальна робота»

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня «бакалавр»

«КОНСУЛЬТУВАННЯ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ СІМЕЙ, ЩО ОПИНИЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ»

Студентка _____ Рябіщук Вероніка Анатоліївна
(підпис)

Науковий
керівник _____ д.політ.н., проф. Давиденко В.В.
(підпис)

Рецензент _____ к.пед.н., доц. Давидюк М. О.
(підпис)

Допущено до захисту
Т.в.о. завідувача кафедри реабілітаційних технологій
_____ «30»травня 2025 р. Путінцева В.В.
(підпис)

Вінниця – 2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП 3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СІМЕЙ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ 7
1.1. Сім’я у складних життєвих обставинах у ракурсі наукових досліджень..... 7
1.2. Соціальна робота з сім’ями у складних життєвих обставинах..... 111
1.3. Особливості консультування в системі соціального супроводу сім’ї в складних життєвих обставинах..... 25
Висновки до розділу 1 31
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СІМ’Ї У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ..... 33
2.1. Організація емпіричного дослідження сімей у складних життєвих обставинах 33
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження сімей у СЖО 40
2.3 Обґрунтування методики соціального консультування сім’ї, яка перебуває в складних життєвих обставинах..... 43
Висновки до розділу 2 53
ВИСНОВКИ..... 54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 56
ДОДАТКИ..... 63

ВСТУП

Трагічні події останніх років призвели до збільшення кількості українських сімей, що опинилися у складних життєвих обставинах. З одного боку це зумовлено наслідками пандемії, наслідками повномасштабного вторгнення ворога в Україну, а з іншого – тими соціально-економічними та культурними явищами, що спричинили кризу функціонування інституту сім’ї. Теперішнє становище пересічної української сім’ї сміливо можна схарактеризувати як кризове – зросло число малозабезпечених родин, зокрема через вимушену зміну місця проживання, погіршився загальний стан здоров’я населення, зросла кількість розлучень, а також кількість дистантних сімей, де батьки і діти перебувають у різних країнах; соціально-культурні трансформації останніх десятиліть спричинили зміни традиційних сімейних ролей, появу неповних родин, поширення явища домашнього насильства, непорозуміння й несприйняття у батьківсько-дитячих взаєминах, а також між дорослими членами сім’ї та родичами, між родиною та її зовнішнім оточенням.

Сім’я у складних життєвих обставинах – це сім'я, функції якої втрачені або порушені через виникнення умов і ситуацій, руйнівних для нормальної життєдіяльності членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самостійно. Такі сім’ї в різних країнах світу потрапляють у фокус уваги соціальних служб і державної підтримки.

Широкий масив наукових і соціологічних досліджень останніх трьох років з усією очевидністю засвідчує, що такий соціальний інститут, як сім'я, зокрема українська, потребує наразі потужної соціальної, економічної і педагогічної підтримки. Цю підтримку насамперед повинна надати держава – через систему соціальних служб, закладів охорони здоров’я, освітніх установ. Тому надзвичайно актуальною нині виявляється розробка комплексної стратегії соціальної підтримки сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, пошук ефективних методів і форм роботи з кожною конкретною родиною, що потребує допомоги у розв’язанні своїх нагальних проблем, створення дієвих

методик і технологій соціального супроводу сімей, повноцінне функціонування яких стало неможливим.

Питання функціонування й соціальної підтримки сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, розробляли останніми роками вітчизняні й зарубіжні науковці – К. Гаврилюк, В. Давиденко, І. Зверева, І. Корнієнко, В. Лютий, І. Мамчур, Л. Помиткіна, Н. Шпих, Я. Юрків, М. Голд, Дж. Сімс, Дж. Дюран та ін.

Сучасний науковий дискурс поняття «складні життєві обставини» представляє багатокомпонентне розуміння цього феномену, виникнення якого зумовлене психологічними та соціальним факторами. Саме з таких позицій його розглядають дослідники Дж. Грінберг, І. Ващенко, В. Рудяк. Дослідженню складних життєвих ситуацій присвячені праці таких науковців: В. Зливков, С. Лукомська, Л. Сердюк, Т. Титаренко, О. Федан, І. Черезова та ін.

Практики соціальної допомоги сім'ям у складних обставинах життєдіяльності були і залишаються предметом досліджень А. Аносової, І. Батарейної, В. Панка, А. Нємцової, М. Завитик, Я. Юрків та ін.

Соціальне консультування як форму роботи з сім'ями у складних життєвих обставинах досліджують І. Кулик, О. Марущенко, М. Макар, О. Пожидаєва, С. Харченко та ін.

Проте до сьогодні ще не розроблено комплексної методики соціального консультування сім'ї у складних життєвих обставинах, не створено загального протоколу проведення подібної консультативної роботи з чітко визначеними етапами й процедурами, валідизованими методиками діагностики проблем і потреб сім'ї, а також результатів консультативної допомоги. Саме це й зумовило вибір теми нашого дослідження.

Об'єкт дослідження – соціальна робота з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Предмет дослідження – консультування як методика соціальної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Мета дослідження — теоретично обґрунтувати особливості, зміст, форми

і розробити методику консультування у системі соціальної роботи з сім’єю, яка опинилася у складних життєвих обставинах

Завдання дослідження:

– дослідити стан наукової розробки проблеми соціальної роботи з сім’ями, які опинилися у складних життєвих обставинах;

– охарактеризувати сім’ю у складних життєвих обставинах як клієнта соціальної роботи, узагальнити й систематизувати основні форми і методи соціальної роботи з сім’ями, що опинилися у складних життєвих обставинах;

– провести емпіричне дослідження проблем і потреб сімей у складних життєвих обставинах;

– розробити методику соціального консультування сімей у складних життєвих обставинах;

Методи дослідження. Для виконання поставлених завдань дослідження було використано аналіз науково-теоретичних джерел, синтез, узагальнення, анкетування, сімейне інтерв’ю, проективні методики («Соціальна історія сім’ї», «Сімейна еко-карта») та методи кількісної та якісної обробки отриманих результатів.

Експериментальна база дослідження: Комунальна установа «Центр надання соціальних послуг» Вороновицької селищної ради.

Характеристика вибірки: у дослідженні взяли участь 24 сім’ї, які перебувають у складних життєвих обставинах і проживають у Вороновицькій селищній територіальній громаді.

Апробація дослідження: окремі результати проведеного дослідження знайшли своє відображення у публікаціях:

1. Соціально-психологічні проблеми сучасної сім’ї, яка опинилась у складних життєвих обставинах. *Молодь: Освіта. Наука. Духовність. Матеріали XXII Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів і молодих вчених. 16-18 квітня 2025 року*, Київ, 2025.
2. Зарубіжний досвід соціальної підтримки сімей у складних життєвих обставинах. *Креативний простір*, 2025. № 27. С. 75–77.

Практичне значення дослідження: Теоретичний та практичний матеріал роботи може бути використаний у практичній діяльності соціальних працівників, фахівців установ соціального захисту, у практиці підготовки фахівців сфери соціального захисту у закладах вищої освіти.

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, списку використаних джерел і додатків. Робота містить 2 таблиці і 8 рисунків. Список використаних джерел налічує 64 найменування, з них – 3 іноземною мовою. Загальний обсяг роботи – 62 сторінок, з них – з 55 сторінок основного тексту

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СІМЕЙ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

1.1. Сім’я у складних життєвих обставинах у ракурсі наукових досліджень

Сім’я – універсальний спосіб організації соціальних зв’язків, взаємодії та відносин, особлива сфера життєдіяльності і культури людей. Діяльність сім’ї є інтегративним результатом взаємодії суб’єктів, які до неї входять, і, відповідно до законів функціонування систем – а сім’я є системою – набуває особливих синергетичних властивостей, утворених персональними якостями усіх її членів.

Мета і діяльність сім’ї відображають колективну свідомість її членів, об’єднаних в сімейну групу на основі тих стабільних суспільних зв’язків, що склалися історично. У житті кожної людини сім’я посідає особливе місце. Більшість із людей зростають саме в сім'ї, з ранніх років свого життя засвоюючи норми людських відносин, тісної взаємодії, норми й цінності загальнолюдської і національної культури, навчається відтворювати й зберігати сімейні традиції. З віком, стаючи дорослими, діти відтворюють у своїй родині більшість моделей соціальної поведінки, що їх могли спостерігати в батьківській сім'ї. Саме сім’я регулює стосунки дитини й світу, особистості й суспільства. У соціальному аспекті сім’я має подвійний характер: з одного боку – це соціальний інститут, а з іншого – невелика соціальна група, що має власні моделі функціонування та розвитку. Звідси випливає залежність сім’ї від соціальної системи наявних економічних, політичних, релігійних відносин і водночас відносної незалежності. Це дозволяє визначити найбільш адекватні теоретичні та практичні способи розв’язання проблеми функціонування сім’ї у різноманітних соціальних обставинах[36; 58; 59].

У сім’ї, її житті знаходять своє відображення всі основні досягнення, труднощі та суперечності суспільного життя. Як невелика група, заснована на сімейних зв’язках та регульованих взаєминах між подружжям, батьками та дітьми, а також найближчими родичами, сім’я – інтимне середовище, створене

людиною, що виконує низку функцій. Соціологи одноголосно стверджують, що функції відображають історичну природу зв'язків між сім'єю та суспільством, динамікою сімейних змін на різних історичних етапах. Сучасна родина втратила багато функцій, які цементували її в минулому: виробничу, захисну, все частіше – і навчальну і т. п. Проте деякі функції стійкі до змін, і в цьому сенсі їх можна вважати традиційними. До них відносимо (див. рис 1.1.):

Рис. 1.1. Традиційні функції сім'ї. Джерело: розроблено автором за матеріалами [58; 60].

Джерело: розроблено автором

Усі сімейні функції в їхній єдності становлять собою систему сімейних відносин. Втрата однієї чи декількох функцій. Або ж збій у її виконанні, поява дисфункції призводить систему до кризового стану, дестабілізує родину, виникає ризик її розпаду. Сім'ї, соціальне функціонування яких з суб'єктивних чи об'єктивних причин є важкими або порушеними, а їхнє існування як сімей потрапляє під загрозу, характеризуються як сім'ї у складних життєвих обставинах. Така категорія сімей у соціальній роботі вирізнється окремо і визначається як така, що потребує соціальної підтримки, захисту і спеціального супроводу.

Сім'ї у складних життєвих обставинах (далі – СОЖ), за визначенням вітчизняного законодавства, ті, котрі «…не можуть самостійно подолати або мінімізувати негативний вплив, зокрема, таких обставин: 1) жорстоке поводження з дитиною в сім'ї; 2) відсутність постійного місця роботи у працездатних членів сім'ї (особи); 3) відсутність житла, призначеного та придатного для проживання; 4) відбування покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, взяття під варту одного з членів сім'ї (особи), насильство в сім'ї (у тому числі щодо дитини); 5) тривала хвороба, встановлена інвалідність (у тому числі дітей), вроджені вади фізичного та психічного розвитку, малозабезпеченість, безробіття одного з членів сім'ї (особи), що негативно впливає на виконання батьківських обов'язків, призводить до неналежного утримання дитини та догляду за нею; 6) спосіб життя, внаслідок якого один із членів сім'ї (особа) частково або повністю не має здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте життя та брати участь у суспільному житті; 7) ухиляння батьків від виконання обов'язків з виховання дитини; 8) відібрання у батьків дитини без позбавлення батьківських прав; 9) стихійне лихо; 10) дискримінація осіб та/або груп осіб» [41].

Сім'ї у СОЖ – це сім'ї, де порушується життя їхніх членів (через інвалідність, сирітство, бездоглядність, безробіття, низькі доходи, хвороба, відсутність визначеного місця проживання, наявність конфліктних взаємин чи жорстокого поводження з членами сім'ї, самотність і под.), викликане

обставинами, що їх сім’я не може подолати самостійно і потребує допомоги фахівців.

За визначенням І. Трубавіної, «складні життєві обставини – це обставини, які об’єктивно порушують життєдіяльність особи/сім’ї, внаслідок яких вона не в змозі самостійно піклуватися про сімейне чи особисте життя та брати участь у суспільному житті; це життєва скрутна ситуація, яку людина не може подолати без сторонньої допомоги» [32, с.39]. Відповідно до законодавства, складні життєві обставини можуть спричинити певні чинники, а саме похилий вік, хвороби, які потребують тривалого лікування або невиліковні хвороби, психічні розлади, розлади поведінки, інвалідність, відсутність житла та роботи, малозабезпеченість, стресові ситуації в родині, пов’язані з розлученням, ухилення батьками від виконання батьківських обов’язків, в тому числі жорстоке поводження з дитиною або насильство в сім’ї, відсутність або втрата соціальних зв’язків, потрапляння в ситуацію торгівлі людьми, шкода, яка завдана бойовими діями, пожежами, стихійним лихом.

Нині для українських сімей притаманні певні типові проблеми, а саме: збільшення кількості розлучень; збільшення кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом; зменшення середньої тривалості шлюбу; відкладення часу вступу до шлюбу; проживання подружніх пар без оформлення шлюбу; зменшення розмірів сім’ї і народжуваності дітей з подальшим старінням населення та навіть його депопуляцією; збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються; зменшення кількості повторних шлюбів, вимушене переселення, пов’язане зі збройним конфліктом, втрата членів родини через війну, збільшення кількості дітей-сиріт внаслідок бойових дій і загибелі батьків – усі ці фактори є передумовами для появи сімей у СЖО [2, с. 215].

1.2. Соціальна робота з сім’ями у складних життєвих обставинах

Друга половина XX століття з її інтенсивними світовими політичними, культурними, соціально-економічними змінами кардинально вплинула на розвиток системи соціальної допомоги сім’ям у СЖО у різних країнах. Як свідчить науковий аналіз різноманітних джерел і регуляторних документів щодо соціальної політики держав, фактично до 80-х років минулого століття соціальна підтримка трактувалася як одноразові та (або) епізодичні заходи короткотермінової природи, – за твердженням професора В. Давиденка [11]. Соціальна підтримка сім'ї здебільшого розглядалася як допомога в грошовому та натуральному вигляді, що надавалася з урахуванням законодавчо встановлених гарантій для соціального забезпечення [11]. До кінця минулого століття у світовій практиці соціальної роботи і соціальної підтримки сімей у СЖО склалися такі типи допомоги: емоційна, інструментальна, інформаційна, мережева (рис. 1.2.).

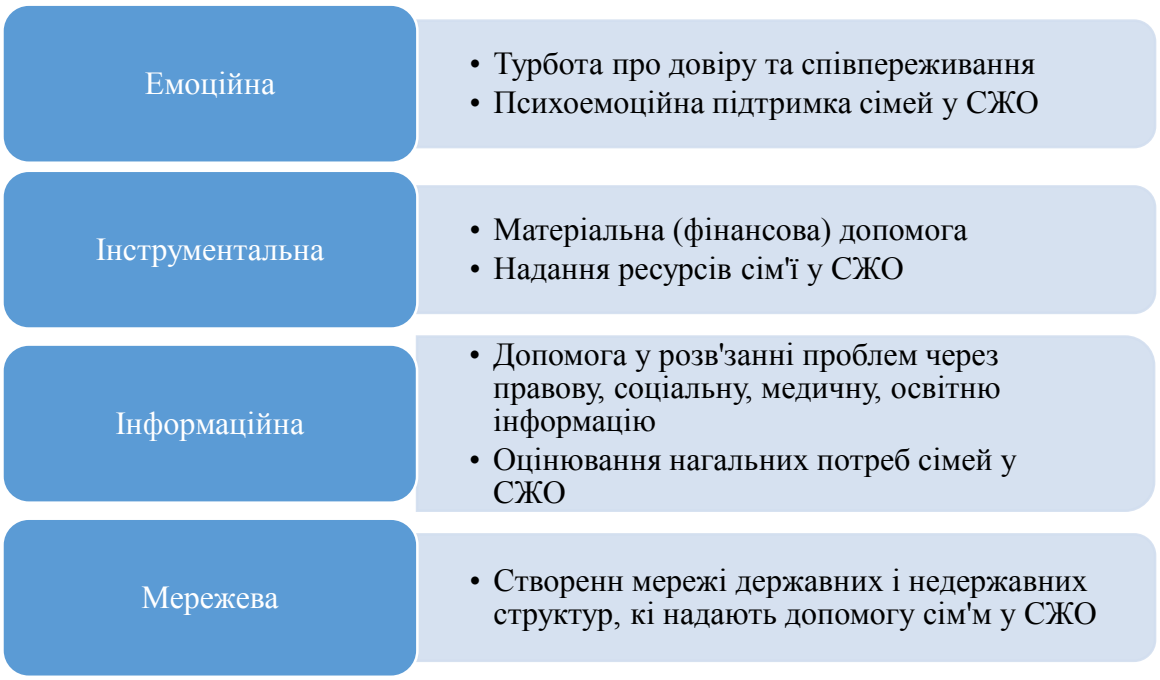

Рис. 1.2. Типи соціальної допомоги сім’ям у СЖО

Джерело: розроблено автором

Зі здобуттям Україною незалежності наприкінці XX століття усі найкращі світові практики соціальної допомоги сім’ям у СЖО були імплементовані у

вітчизняний досвід соціальної роботи. Зокрема, у нашій країні була створена ціла мережа установ, які надають соціальну допомогу сім'ям та дітям у СЖО [3; 7; 12; 14; 15; 27].

Наразі в Україні працюють такі три основних дієвих інструменти підтримки сімей у СЖО, як-от соціальні послуги, допомога, фінансована з державного бюджету, та допомога, що фінансується за рахунок місцевих бюджетів. «Соціальні послуги є основним інструментом надання допомоги населенню, яке перебуває в складних життєвих обставинах» [16, с. 115].

Згідно із законом України про соціальні послуги, надання допомоги сім'ям у СЖО відбувається в основному через надання чітко визначених соціальних послуг, а не через виплати, пільги та компенсації [47]. Утім від ухвалення закону в 2019 р. соціальні послуги так і не змогли замінити мережу неефективних виплат, пільг та компенсацій [14]. Можливе пояснення цієї ситуації полягає в тому суспільному тиску, що виникає, коли держава планує позбавляти громадян будь-яких виплат, незважаючи на те, чи дійсно ці виплати стимулюють до подолання складних життєвих обставин [44; 46; 49].

Соціальна допомога нині є основною формою підтримки державою осіб, «чиє матеріальне становище з різних причин не відповідає загальноприйнятому рівню забезпечення або є нижчим від межі забезпеченості, визначеної законодавством» [42].

Соціальна допомога громадянам, які опинилися в складних життєвих обставинах, регламентована Законом України «Про соціальні послуги» [47], Постановою КМУ від 24 вересня 2008 року № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини», Постановою КМУ від 01 червня 2020 року № 587 «Про організацію надання соціальних послуг» [42] та Наказом Міністерства соціальної політики України від 13 липня 2018 року № 1005 «Про затвердження форм обліку соціальної роботи з сім'ями/особами, які перебувають у складних життєвих обставинах», а також рішеннями селищних або міських рад [41].

Термін «сім'я у складних життєвих обставинах» вживається стосовно тих

сімейних ситуацій, що є і потенційно можуть бути проблемними для нормального функціонування сім'ї, і водночас послуговування цим терміном дозволяє категорізувати сім'ї з особливою потребою в професійній соціальній підтримці. «Це також має наслідки для розуміння втручань, спрямованих на зменшення ризикованості сімейних життєвих ситуацій та їх стандартизацію, розуміння того, що існує ризик, який може призвести до втрати з поля зору розмаїття сімей та їхніх індивідуальних особливостей» [52, с. 723]. Уважне вивчення конкретного випадку і потреб сім'ї в СЖО дозволяє соціальним працівникам відповідально обрати конкретний спосіб втручання і сприяти наданню якісної соціальної допомоги.

Наразі в Україні існує велика кількість сімей, що переживають складні життєві обставини внаслідок воєнних дій, вони стикаються з різноманітними викликами, що потребують особливої уваги та підтримки. Серед таких сімей – родини, котрі вимушено залишили свій дім, або ті, хто залишився на окупованих територіях і не мають доступу до соціальних послуг. Це також і сім'ї, які переживають втрату своїх рідних, переживаючи емоційні травми та фінансові труднощі, з цим пов'язані. «Окремі родини можуть мати особливі потреби, наприклад, через участь одного з членів у бойових діях чи наявність інвалідності, що вимагає спеціальної медичної та психологічної допомоги. Сім'ї з дітьми стикаються з викликами у забезпеченні їхньої безпеки, навчання та емоційної підтримки. Усі ці обставини підкреслюють важливість індивідуального підходу в роботі соціальних служб та організацій, які надають допомогу» [51, с. 109].

Основні проблеми українських сімей СЖО нині пов'язані з психологічним стресом, емоційною травматизацією, що виявляється у вигляді ПТСР, підвищеній тривожності, депресивних станах. Часто це тягне за собою розрив соціальних зв'язків як у середині родини, так і поза нею, призводить до втрати підтримки з боку громади, особливо це стосується сімей, що належать до категорії внутрішньо переміщених осіб (ВПО).

Поряд із цим воєнний стан і втрата роботи вимушено переміщеними громадянами спричиняють значні економічні труднощі, що унеможливлюють

задоволення базових потреб членів сім'ї (харчування, одяг, здобуття освіти, медичні послуги, якісне дозвілля й відпочинок та ін.). Значне зниження доходів родини через зовнішні соціально-економічні і політичні причини призводять до виникнення проблем, котрі не можна розв'язати без зовнішньої допомоги, зокрема з боку держави.

Повномасштабне вторгнення військ рф на суверенну українську територію вкрай негативно вплинуло на найбільш вразливу демографічну категорію - дітей. Зруйновані заклади освіти, брак педагогічних кадрів, відсутність навчальних матеріалів та доступу до освітніх послуг позбавили дітей можливості жити звиним життям, навчатися, розвиватися відповідно до своїх нахилів та інтересів, спілкуватися з однолітками. Поряд із тим, почастішали випадки розпаду сім'ї через втрату одного або обох батьків, зросла кількість сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Очевидним стає висновок, що воєнні дії на території України чинять потужний деструктивний і різноплановий уплив на сім'ї, трансформуючи усі аспекти родинного життя. Переживання перманентного стресу і постійного страху за своє життя та безпеку близьких стали маркерами повсякденності для всіх сімей, надто для тих, хто проживає у зонах активних бойових дій. Переживання втрати рідних людей (через смерть одного з членів родини або вимушену розлуку, пов'язану з від'їздом матерів і дітей за кордон) стає сильним емоційним випробуванням, що руйнує родинні зв'язки, ускладнює взаємну підтримку і нормальне функціонування сімей.

Як свідчать дані соціологічних досліджень 2023-2024 років [14], багато сімей, що потрапили в категорію СЖО внаслідок вимушеної зміни місця проживання, переживають соціальну ізоляцію, що поряд зі стресом підсилює стигматизацію та відчуження від соціальних контактів, особливо у нових громадах, і це, своєю чергою, не сприяє нормальній адаптації родини до нових умов життя.

Неможливість самотужки подолати труднощі, викликані складними життєвими обставинами, робить досліджувану категорію сімей важливими клієнтами системи соціальних послуг. І в цьому аспекті вкрай необхідним стає

втручання спеціалізованих установ, які можуть забезпечити необхідну допомогу.

Соціальна робота з сім'ями СЖО базується на комплексному підході, що передбачає надання емоційної та психологічної, в окремих випадках – соціально-педагогічної – підтримки, а також практичної допомоги й організації системи заходів, спрямованих на відновлення життєспроможності й нормального функціонування сімей.

Важливим виявляється соціальний супровід кожної конкретної сім'ї СЖО, що уможливлює максимально ефективне розв'язання психологічних, міжособистісних та соціальних проблем цієї категорії сімей. Супровід передбачає активну взаємодію між фахівцем соціальної служби і сім'єю, взаємодію, спрямовану на подолання кризових ситуацій і повернення до повноцінного життя й адекватного функціонування. Провідна ціль соціального супроводу сім'ї СЖО – забезпечення допомоги, яка сприяє соціальній адаптації до нових життєвих умов і відновленню повноцінного функціонування усієї родини.

Важливо забезпечити тісну співпрацю між різними спеціалістами та організаціями для надання скоординованої допомоги.

Р. Вдовиченко зазначає, що «завдання фахівця під час першого візиту до проблемної родини підтвердити чинники, які зумовили певні складні життєві обставини, та вивчити функції сім'ї. Для цього використовується такий інструментарій, як оцінка потреб сім'ї. Від першого візиту залежить те, чи піде родина на контакт, чи налаштується на діалог із соціальним працівником» [7, с, 139].

Відповідно зміст соціальної підтримки сім'ї у СЖО загалом і соціального супроводу такої родини зокрема мають складати:

а) діагностичний компонент (виявлення причин, що спричинили СЖО, оцінювання поточних потреб родини);

б) організаційний компонент (розробка персоналізованого плану роботи, програми підтримки з урахуванням унікальності випадку кожної сімейної історії);

в) операційний компонент (надання соціальних послуг: матеріальної допомоги, психологічної та соціально-педагогічної підтримки, посередництво у розв’язанні юридичних питань і под.);

г) регуляторний компонент (співпраця з представниками інших державних інституцій, залученими фахівцями – педагогами, правниками, лікарями, психологами для комплексного розв’язання проблем і задоволення потреб сім'ї).

д) профілактичний компонент (профілактична робота щодо повторення ситуації «входу» сім'ї у складні життєві обставини через формування навиків самостійного розв’язання проблем).

Зміст супроводу ми представили наочно у вигляді моделі (рис. 1.3.)

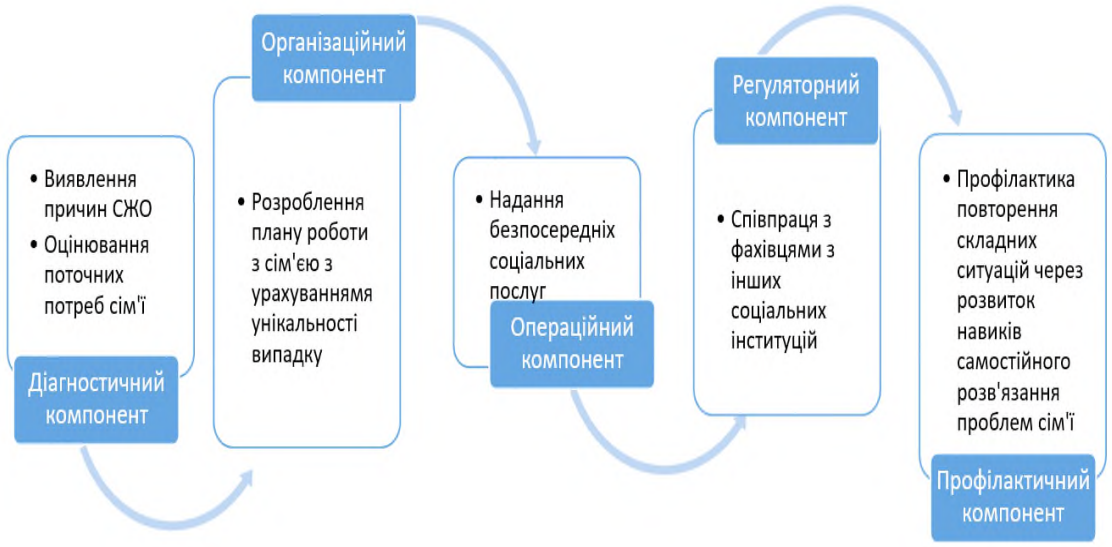

Рис 1.3. Структура і зміст соціального супроводу сім’ї у СЖО

Джерело : розроблено автором

Психологічна підтримка є одним із головних напрямків роботи. Вона допомагає членам родин справлятися з травмами, втратами та стресом, спричиненими війною. Це включає індивідуальну та групову терапію, а також спеціалізовану допомогу дітям, які зазнали значних психологічних травм. Мета цієї роботи полягає в подоланні емоційних труднощів, адаптації до нових умов життя та покращенні психічного здоров’я.

Допомога сім’ям у СЖО щодо їхнього інтегрування в соціум на умовах

повноцінно функціонуючих родин та їх адаптація до нових обставин життєдіяльності стає провідним завданням соціальної роботи. Такий підхід передбачає різносторонню допомогу, спрямовану на відновлення стабільності функціонування сім'ї, розвитку відчуття безпеки у кожного члена родини, і повернення усіх членів сім'ї до активного життя. Найбільш позитивний результат у цьому аспекті дає поєднання психологічної, соціальної, педагогічної, матеріальної та правової підтримки.

Разом із тим надання подібного роду соціальної допомоги потребує перманентного моніторингу й оцінки ефективності методів і форм соціальної роботи. Маємо на увазі організацію систематичного збору й аналізу даних, узагальнення й систематизація яких дозволить корегувати надання соціальної допомоги в самому процесі й ухвалювати відповідальні рішення. «Моніторинг гарантує об'єктивність, прозорість і відповідність допомоги потребам родин, забезпечуючи їхнє благополуччя навіть у найскладніших умовах» [39].

Важливим фактором надання соціальної підтримки сім'ям у СЖО є взаємодія з територіальною громадою, що передбачає «…залучення ресурсів громади, об'єднання зусиль соціальних працівників, організацій та самих сімей, створення підтримуючого середовища та сприяння адаптації родин до нових умов. Така співпраця підвищує ефективність надання допомоги і забезпечує інтеграцію постраждалих сімей у суспільство» [40].

На державному рівні була розроблена технологія соціального супроводу сімей у складних життєвих обставинах, ця технологія закріплена законодавчо, зокрема в Наказі Міністерства України у справах сім'ї та молоді від 25.04.2008 № 1795, що затверджує порядок здійснення супроводу центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також у Постанові Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 р. № 895, яка визначає порядок взаємодії суб'єктів соціального супроводу родин, що перебувають у складних життєвих обставинах. Ці документи визначають чіткі правила і процедури, за якими здійснюється соціальний супровід і забезпечується ефективна взаємодія між різними соціальними службами.

Початковий етап організації супроводу сім'ї у СЖО – раннє виявлення таких сімей, за яким виокремлюється етап діагностики конкретних проблем і потреб такої родини.

Відповідно до характеру й ступеня виявлених проблем фахівець соціальної служби повинен надати таким сім'ям різнопланову допомогу (освітню (просвітницьку), психологічну, посередницьку і под.) у контексті тривалої (довгострокової) соціальної підтримки. Тобто втручання соціального працівника у життєдіяльність сім'ї у СЖО потенційно орієнтується на застосування кризового втручання. Останнє являє собою комплекс методів і форм соціальної роботи для підтримки усіх членів сім'ї в СЖО, які потребують сторонньої допомоги для подолання власних проблем [19]. Сутність кризового втручання полягає в сприянні позитивному розвитку клієнтів шляхом усвідомлення ними проблеми та її відтермінованих наслідків. Такий метод роботи орієнтований на активізацію особистісних ресурсів членів родини для вирішення нагальних проблем [1].

На основі теоретичного аналізу змісту державних документів, практичних рекомендацій щодо здійснення кризового втручання, соціального супроводу та соціальної допомоги ми створили графічну модель соціальної роботи з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах і яким надаються відповідні послуги (рис. 1.4):

Надання підтримки вразливим групам населення варто сприймати як допомогу у процесі покращення умов участі в суспільному житті. Допомога соціально вразливим групам населення здійснюється в межах соціальної роботи, за допомогою нормативно-правових, економічних, фінансових, соціально-психологічних, організаційно-технічних засобів і важелів.

Соціальні працівники повинні здійснювати роботу з постраждалими, які опинилися в СЖО, а також вимагає застосування спеціальних методів: соціально-економічних, організаційних, педагогічних, психологічних та соціологічних [49; 51].

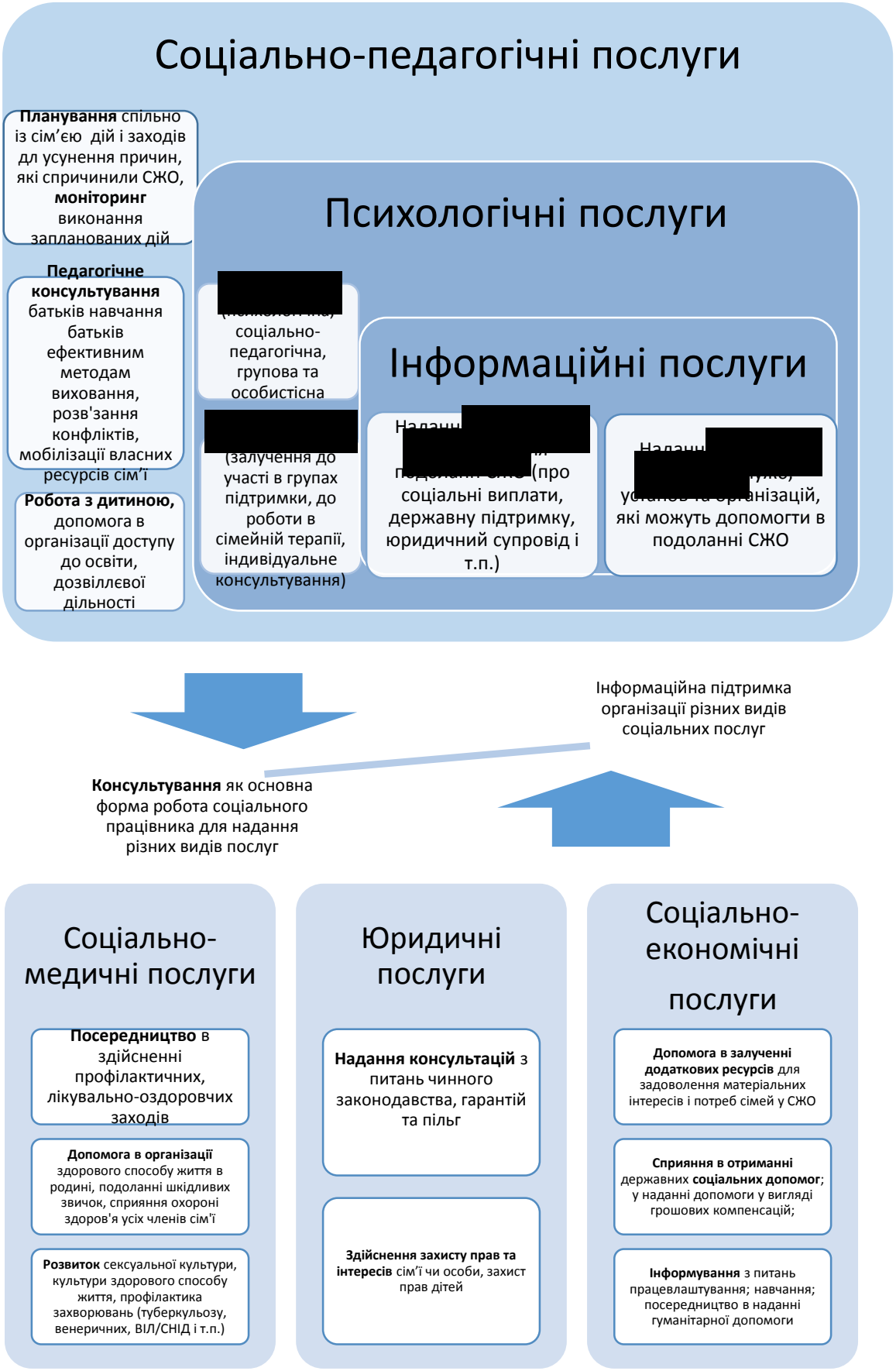

Рис. 1.4. Види і зміст соціальних послуг сім'ям у СЖО

Джерело: розроблено автором

До соціально-економічних методів відносять: натуральну та грошову допомогу, систему пільг, патронаж, побутові послуги, соціальний супровід.

Організаційні (їх ще називають адміністративними) методи включають консультування та посередництво у соціальній підтримці на основі положень відповідних нормативно-правових документів [22; 32].

Психолого-педагогічні методи використовують для діагностики проблем родини (тестування, анкетування), для розвитку свідомості членів сім'ї у СЖО (переконування, приклад), формування моделей ефективної поведінки (позитивне підкріплення, тренування, привчання, самокореція); створення терапевтичних ситуацій для проживання певних почуттів і усвідомлення глибинних причин сімейних проблем (рольова гра, соціограма, арт-терапія; соціально-психологічний тренінг) [35].

Українські дослідники О. Безпалько, І. Звєрєва, Г. Лактіонова, Ж. Петрочко наголошують на тому, що одними із основних і найбільш ефективних видів соціально-педагогічної роботи з сім'ями у СЖО, є їх інспектування та соціальний супровід, соціальне діагностування, соціальна терапія; надання соціальної допомоги; соціальне консультування, соціальні послуги, соціальна реабілітація, як система комплексних заходів тривалої допомоги з метою збереження сім'ї [1].

Набуття чинності Законом України «Про соціальні послуги» від 2019 р. призвело до того, що в нашій державі розпочався процес оптимізації системи надання соціальних послуг відповідно до потреб населення, адміністративно-територіальної одиниці/територіальної громади у соціальних послугах [47]. Попри це проблема виявлення сімей, які опинились в складних життєвих обставинах, досі залишається актуальною. Задавненість проблем та криз у сім'ях не сприяє своєчасному виявленню таких родин та надання їм допомоги. Виявлення сімей проводиться фахівцями соцслужб у процесі виконання ними службових обов'язків: вживання заходів реагування на отримані особисті заяви, телефонні, письмові, електронні, усні повідомлення про сім'ї, що опинилися у кризових обставинах, матеріали в засобах масової інформації.

Соціальну роботу із сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах, безпосередньо здійснюють спеціалісти Центру соціальних служб відповідно із Порядком виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб)», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 587, від 01 червня 2020 р. [38; 41].

Фахівець із соціальної роботи у разі виявлення ним сім'ї, яка належить до вразливих категорій населення протягом п'яти робочих днів з дати виявлення проводить оцінювання потреб особи/сім'ї у соціальних послугах відповідно до порядку, затвердженого Мінсоцполітики.

У разі надходження усної або письмової інформації про підозру або факт домашнього насильства, жорстоке поводження з дитиною, залишення дитини без піклування батьків, виникнення іншої ситуації, яка загрожує життю чи здоров'ю члена сім'ї, соціальний менеджер разом з психологом центру здійснює екстрене втручання у ситуацію з метою негайного усунення або мінімізації наслідків.

Наступним етапом роботи є відвідування сім'ї за місцем фактичного проживання та збір додаткової інформації про умови життєдіяльності сім'ї, причини та фактори, які обумовили появу складних життєвих обставин, засоби та можливості для їх подолання; аналіз потреб, підготовка рекомендацій щодо здійснення подальшої соціальної роботи з ними. За результатами оцінки потреб та аналізу інформації визначається необхідність у соціальному супроводі, або надання сім'ї, яка опинились у складних життєвих обставинах соціальних послуг із заведенням соціальної картки сім'ї/особи.

У разі звернення особи до органу соціального захисту населення, останній надає інформацію про соціальні послуги, якими вона може скористатися, умови та порядок їх отримання та в разі потреби надсилає соціальному менеджеру повідомлення про необхідність оцінювання потреб сім'ї у соціальних послугах. За результатами оцінювання потреб фахівець із соціальної роботи складає відповідний акт (у паперовій або електронній формі), який не пізніше ніж протягом наступного робочого дня подається до органу соціального захисту

населення для прийняття рішення про надання соціальних послуг. Якщо за результатами оцінювання потреб підтверджується перебування особи/сім'ї у складних життєвих обставинах або належність до вразливих категорій населення, соціальний менеджер/ фахівець із соціальної роботи надає такій особі/сім'ї допомогу в оформленні заяви про надання соціальних послуг і пакета документів.

Принагідно зауважимо, що ефективність соціальної роботи з сім'ями у СЖО безпосередньо буде залежати від налаштованості членів родини на розв'язання проблем. І в цьому аспекті фахівці-практики вирізняють два типи сімей: 1) ті родини, які налаштовані на розв'язання проблем, усвідомлюють і публічно визнають їх наявність і готові як звертатися, так і приймати допомогу, акцентуючи переважно на консультативній та інформаційній підтримці; 2) родини, котрі не визнають наявності проблем, або не вважають за необхідне їх розв'язувати. Зазвичай саме вони потребують комплексної соціальної допомоги й підтримки. До таких родин належать неблагополучні, асоціальні, дистантні сім'ї, інформація про які надходить від організацій або окремих осіб [3; 44; 51].

Залежно від життєвих обставин і потреб соціальна робота з батьками та дітьми, які опинилися у СЖО, мають різні напрямки: консультування за зверненням; екстрені дії, спрямовані на забезпечення безпеки дитини, серед них – екстрена допомога, надання притулку, вилучення дитини з сім'ї, де вона зазнає насильства або перебуває у небезпеці; допомога різного роду в межах чинного законодавства і под.

Розглядаючи напрями соціальної роботи у центрах соціальних служб слід зазначити, що основною технологією соціальної роботи із сім'ями, які входять до категорії «кризових», «неблагополучних», «соціального ризику» є соціальний супровід таких сімей. В Україні термін «соціальний супровід» у науковий обіг було введено у 1999 році. Тоді він стосувався соціальної роботи з прийомними сім'ями. Зараз соціальний супровід став методом соціальної роботи з багатьма категоріями клієнтів, різними категоріями сімей, у тому числі із сім'ями, що опинилися у складних життєвих обставинах [19, с.144].

Соціальний супровід – це комплексний підхід до здійснення соціальної роботи, спрямований на надання підтримки, допомоги та патронажу для соціально незахищених категорій населення. Соціальний супровід є важливим інструментом соціальної роботи для підтримки та допомоги тим, хто потребує особливої уваги та захисту у суспільстві [19; 30].

І. Трубавіна підкреслює, що соціальний супровід сімей у СЖО – це різнопланова й тривала допомога різним типам родин із неблагополучним становищем, що націлена на усунення причин неблагополуччя, «…форсування процесу формування здатності сім'ї самотужки розв'язувати свої проблеми, долати труднощі, виконувати функції, реалізовувати свій соціальний та виховний потенціал, права в суспільстві, корекцію і покращення внутрішньо сімейних стосунків сім'ї із мікро- і макросередовищем» [32]. Дослідниця акцентує на необхідності корегування за допомогою фахівця внутрішньосімейних стосунків та покращення взаємодії родини з соціальним середовищем, що сприяє відновленню її соціального й виховного потенціалу, основних життєвих функцій сім'ї [32].

Соціальна робота з сім'ями у СЖО є важливим напрямом соціальної діяльності в Україні на теперішній час. Результати соціальної роботи з сім'єю залежать від спрямованості соціальних послуг. Консультативна послуга передбачає конкретні поради відносно шляхів подолання неблагополуччя, вичерпну інформацію про можливі шляхи вирішення проблем його сім'ї, координати установ і осіб, до яких можна звернутися. Екстрені дії, спрямовані на забезпечення безпеки дитини в сім'ї. Першим кроком до розв'язання проблем дитини є надання термінової допомоги, притулок та ін.

Шляхом соціального супроводу чи кризового втручання здійснюється допомога у вирішенні проблем, які сім'я не може подолати самостійно. Вони відрізняються тривалістю надання послуг. Кризове втручання триває декілька місяців, соціальний супровід – не обмежений строками. Результатом соціального супроводу є виокремлення головної проблеми сім'ї; набуття членами сім'ї необхідних навичок і вмінь для її вирішення, поступове розв'язання головної

проблеми і проблем, які виникли внаслідок її існування. Результатом кризового втручання є вихід сім’ї або окремих її членів з кризи.

Соціальні послуги, що спрямовані на підтримку стабільності родин з дітьми, дають можливість родині самостійно подолати проблеми, які виникають чи можуть виникнути в сім’ї [40; 42].

Сім'ї, які опиняються у складних життєвих обставинах, можуть втрачати свої виховні можливості через різноманітні причини, які порушують нормальну життєдіяльність їхніх членів. Серед таких сімей виділяють ті, які мають проблеми малозабезпеченості, безробіття; зі здоров’ям; конфліктами між членами сім’ї, включаючи насильство; опікунів/піклувальників; відмови від дитини; внутрішньо переміщених та постраждалих від військової агресії осіб.

Сім’я у складних життєвих обставинах є складною категорією, яка охоплює різні групи осіб/сімей які мають матеріальні, юридичні, психологічні труднощі і потребують допомоги від держави, незалежно від їхньої трудової діяльності та наявності страхового стажу. Наслідки кризових умов сім’ї не можуть подолати самостійно. Система соціальної роботи з сім’ями, дітьми та молоддю спрямовується на пошук оптимальних шляхів вирішення їх проблем.

Управління та контроль у сфері соціальної політики здійснюються на державному, регіональному, місцевому рівнях. Владні структури, система освіти і виховання, наукові установи, система охорони здоров’я і соціального захисту, а також громадськість у сфері надання соціальних допомог родинам, діють на основі затвердженого українського законодавства, його наказів, положень, стандартів.

Результат роботи зі сім’єю у СЖО завжди індивідуальний, але попри це він підлягає оцінці з огляду на такі показники як рівень матеріального забезпечення сім’ї доведений до середнього; відновлені контакти родини з її оточенням; вирішені специфічні для даної сім’ї проблеми, – тобто, сім’я досягає такого рівня, при якому вона в змозі функціонувати самостійно, не потребуючи сторонньої допомоги.

Робота соціального працівника із сім’єю у СЖО засновується переважно

на використанні методів сімейної терапії, що сприяють налагодженню взаємин у середині родини. Одним із ефективних підходів є проведення сімейних обговорень, під час яких аналізуються проблеми та конфлікти. Такі зустрічі сприяють виявленню поширених хибних моделей взаємодії, що є джерелом напруження, та їх заміні на конструктивні способи спілкування. Участь усіх членів сім'ї дозволяє проаналізувати типові помилки у стосунках і спільно розробити альтернативні підходи, які покращують атмосферу в родині.

Таким чином, як можемо спостерегти, саме сімейне консультування, здійснюване працівником соціальної служби, є нині одним з найбільш поширених і ефективних методів роботи з сім'ями, що перебувають у СЖО.

У наступних розділах ми проаналізуємо основні вітчизняні та зарубіжні підходи соціальної роботи до організації та проведення сімейного консультування й забезпеченні умов його ефективності, а також представимо розроблену нами методику сімейного консультування сім'ї у СЖО.

1.3. Особливості консультування в системі соціального супроводу сім'ї в складних життєвих обставинах

Соціальне консультування на сучасному етапі розвитку практики допомоги сім'ям у СЖО являє собою вид психосоціальної роботи з допомоги людям, котрі потребують стороннього втручання у розв'язання власних проблем або ж очікують підтримки авторитетного фахівця в ході ухвалення відповідальних життєвих рішень. Нині консультативну діяльність певною мірою веде фактично кожен фахівець соціальної служби, супроводжуючи клієнтів, які потрапили у кризову ситуацію або живуть в умовах стресу.

Теоретичний аналіз науково-методичних джерел і досвіду практичної діяльності у сфері соціального супроводу засвідчив, що термін «консультування» у вітчизняній практиці визначається як «порада, надання ради, роз'яснення спеціаліста з якогось питання, бесіда з метою розширення і

поглиблення знань тощо» [37, с. 22].

Узагальнення різних підходів до визначення цього терміна дозволило науковцям (С. Харченко, Н. Краснова, Я. Юрків та ін.) окреслити спектр його застосування й систематизувати зміст його розуміння, що виявляється у таких аспектах використання поняття «консультування»:

- форма надання клієнтові допомоги щодо змісту та рішення проблемного завдання; при цьому, консультант сам не несе відповідальності за виконання завдання, а лише допомагає в його вирішенні;

- спільна діяльність консультанта і клієнта задля вирішення певної проблеми, результатом якої є здійснення бажаних змін у клієнта;

- надання консультативних послуг у напрямку виявлення проблеми, її аналізу, надання порад і рекомендацій щодо її розв'язання; за необхідності сприяння у виконанні клієнтом певних дій;

- усталена практика надання дієвої практичної допомоги клієнтам, що заснована на такій переконаності: кожна фізично і психічно здорова юдина може самотужки впоратися майже з усіма проблемами, які виникають у її власному житі;

- кваліфікована професійна допомога клієнтам, які мають будь-які проблеми, з метою відновлення та оптимізації їх функцій, умов життєдіяльності [56, с. 6].

Принагідно окреслимо принципи консультативної допомоги, що були свого часу визначені американським психотерапевтом К. Роджерсом:

1) кожна особистість є безумовною цінністю і заслуговує на повагу з боку фахівця;

2) кожна особистість може бути відповідальною за себе і свої вчинки;

3) кожна особа має право сама вибирати життєві цілі і цінності, приймати самостійні рішення.

З цих положень виводиться ключовий принцип діяльності соціального працівника-консультанта: «не судити, не критикувати і, навіть, не дивуватися», а допомогти клієнтові самостійно дійти до правильного рішення [64].

Сутність консультування полягає в тому, щоб допомогти клієнтові відшукати свій шлях у вирішенні власних життєвих проблем і кризових ситуацій. Таким чином, відповідно до положень Державного стандарту консультування, затвердженого Міністерством соціальної політики України ще у 2013 році, професійний консультант виконує супровідну роль у взаємодії з клієнтами, і не є особою, котра має більший життєвий досвід і авторитет [13].

Варто зазначити, що професійні консультанти у своїй роботі постійно стикаються з тим, що у клієнтів, які переживають проблеми або перебувають у кризовій життєвій ситуації, на перше місце виходять відчуття та емоції негативного характеру. Це можуть бути пригніченість, страх, почуття провини або образи, злість, безпорадність, безнадійність, самотність та багато інших. Тому, аналізуючи поведінку клієнта та його проблеми, професійному консультанту необхідно зважати на те, як він (тобто клієнт) сприймає та інтерпретує власні уявлення про навколишній світ, як він оцінює свій соціальний статус і місце у суспільній структурі тощо.

Згідно з рекомендаціями консультантів-практиків, фахівець має допомогти клієнту (консультованому) віднайти й зрозуміти зміст та мету свого життя, «…зрозуміти, як необхідно конструювати власний світ. При цьому формування уявлень самого клієнта про власне майбутнє посідає в процесі консультування особливе місце. Людині, яка консультує, необхідно продемонструвати своєму клієнтові, як середовище впливає на характер його сприйняття світу і вплинути на подальшу мотивацію поведінки. Ще одним важливим моментом процесу консультування є те, що під час його здійснення повинен здійснитися перехід від первинного запиту клієнта (заявленої проблеми) до його підтексту (неусвідомлюваної ним проблеми). Іншими словами, має відбутися перехід від первісного бачення консультованим складної життєвої ситуації до більш глибокого її розуміння клієнтом. Зокрема, перший запит консультованого (наприклад, безробітного або вимушеного переселенця, мігранта) найчастіше здається нібито поверхневим поглядом на складну життєву ситуацію, за яким ховаються більш складні, актуальні проблеми і мотиви людини. Проте, це не

означає, що клієнт спеціально щось приховує від консультанта. Дуже часто виявляється, що консультований сам не усвідомлює глибинних мотивів власного запиту, дійсних джерел своєї проблеми (ситуації) тощо» [23]. Однією з особливостей консультування є випадки, коли клієнт говорить про інших людей, які є безпосередніми учасниками його проблеми або ситуації. У такому разі перед консультантом постає завдання спонукати людину більше говорити про себе і власну участь у ситуації, яка склалася. Таким чином, під консультуванням варто розуміти роботу фахівців-консультантів з клієнтами та їх взаєминами, спрямовану на підтримку консультованих у конкретних випадках або під час кризи, їхній розвиток або наставництво задля рішення проблем. Зміст консультування може стосуватися різних аспектів соціального функціонування людини, її особистісного розвитку, вирішення конфліктних ситуацій, засвоєння соціальних норм спілкування, встановлення та оптимізації її соціальних функцій тощо.

На думку Т. Алєксєєнко, І. Звєрєвої та Ю. Жданович, консультування – це процес взаємодії між двома або кількома людьми, в ході якої певні знання професійного консультанта використовуються для надання допомоги тим, хто отримує консультацію. При цьому автори зазначають специфіку консультування в соціальній роботі, яка полягає в тому, що консультант намагається поліпшити складну життєву ситуацію свого клієнта, оскільки не керує ним та його потенційними діями і вчинками, а тільки демонструє їх можливі наслідки, допомагаючи тим самим консультованому зробити самостійний правильний висновок на основі чітко усвідомлених причинно-наслідкових зв’язків [54, с. 231].

На основі аналізу наукових підходів до визначення соціального консультування нами уточнено змістове наповнення терміна «соціальне консультування сім’ї у складних життєвих обставинах»: у своїй роботі ми розуміємо цей вид соціальної послуги як *форму надання клієнтам допомоги щодо змісту та рішення проблеми лише за підтримки фахівця, де головна відповідальність покладається винятково на членів родини, котрі мають за*

посередництвом консультанта відкрити нові смисли життєдіяльності своєї сім'ї, виробити нові установки у взаємному сприйнятті і розв'язання проблем та задоволення потреб, сформувати нові моделі поведінки.

Опишемо детально загальні підходи до організації соціального консультування, а потім зосередимось на специфіці проведення консультативної роботи з клієнтами, які є членами сімей у СЖО.

Провідним методом консультування в світовій практиці соціальної роботи сьогодні визнається спеціально організована бесіда як умова взаємодії клієнта та консультанта. Така бесіда дозволяє одержати інформацію про внутрішні процеси, переживання та особливості поведінки консультованого, виступає особливим психотерапевтичним засобом для встановлення контакту соціального працівника з клієнтом [35].

Принципи консультування.

1. Принцип конфіденційності. Цей принцип визначає, що інформація, отримана консультантом від клієнта, має бути захищена від розголошення третім особам. Це гарантує безпечне та відкрите середовище для консультування, де клієнт може вільно ділитися своїми думками та почуттями без побоювання розголосу.

2. Принцип добровільності означає, що клієнт самостійно вирішує, чи йому потрібна консультація соціального працівника. Це означає, що клієнту не нав'язується послуга консультування і його до цього не примушують, а клієнт сам обирає такий метод роботи для допомоги в розв'язанні своїх проблем.

3. Принцип компетентності передбачає, що обов'язком консультанта є праця в межах своєї кваліфікації та знань, цей принцип застерігає фахівця не брати на себе випадки, які виходять за межі його компетентності. Тобто фахівець повинен чітко розуміти свої сильні та слабкі сторони, знати свої обмеження, не обіцяти або не намагатися допомогти там, де він не володіє достатньою інформацією або навиками.

4. Принцип професійних меж. Тут мається на увазі дотримання правил та норм поведінки, які визначають межі професійного контакту між консультантом

та клієнтом. Консультант забезпечує конфіденційність, професійну нейтральність, відсутність експлуатації та оберігання клієнта від можливого негативного впливу.

5. Принцип безоцінного ставлення означає, що консультант не виносить суджень, не засуджує та не оцінює клієнта, його думки, почуття, поведінку, цінності, норми та стиль життя. Він приймає клієнта таким, яким він є, проявляючи повагу та емоційну теплоту.

6. Принцип толерантності. Дотримання цього принципу означає передовсім повагу та прийняття клієнта, його поглядів, переконань, культури, незалежно від його етнічної, культурно-релігійної, соціальної належності. Це створює безпечний та комфортний простір для консультації та допомагає побудувати довірливі, щирі й ефективні взаємини з клієнтом.

7. Принцип правила «СТОП». Назване правило є сигналом про те, що клієнт відчуває дискомфорт у ході консультативної бесіди чи постановки конкретного питання. Це дозволяє клієнту зупинити консультанта навіть без пояснення причин.

Правило «СТОП» не означає, що консультативна допомога припиняється, натомість воно дає можливість клієнту повідомити консультанта про необхідність зміни теми чи підходу. Повага до особистих кордонів клієнта спонукає консультанта приймати будь-яку реакцію консультованого, у тому числі прохання припинити розмову, або навіть протест чи заперечення.

8. Принцип «Я-висловлювання». Цей принцип передбаає використанн таких техінк вираження своїх почуттів, думок та потреб, що починаються зі слів «я», «мене», «мій». Це допомагає не звинувачувати, а висловити власне ставлення до ситуації, не ображаючи почуттів інших людей.

9. Принцип активного слухання. Активне слухання передбачає не просто вислуховування співрозмовника, але й активне демонстрування розуміння та співпереживання його словам та почуттям. Це допомагає консультанту встановити довірливий контакт із клієнтом, зрозуміти його світоглядну позицію та ефективно працювати над розв’язанням проблем [32].

Якості та компетентності соціального працівника-консультанта. Соціальний працівник, який проводить консультування, повинен володіти певним набором професійних якостей та компетентностей. До них належать емпатія, уміння ефективно спілкуватися, навик оцінювання ситуацій та потреб клієнтів, обізнаність із чинним законодавством та соціальними програмами, а також здатність працювати з різними типами людей, здатність працювати в команді, готовність до постійного навчання та самовдосконалення.

Висновки до розділу 1

У розділі на основі теоретичного аналізу науково-методичних джерел, вітчизняного законодавства визначено сутність і зміст поняття «сім'я в складних життєвих обставинах», узагальнено наукові підходи до розуміння дисфункціональності таких сімей, систематизовано типові соціально-економіні, психологічні, культурно-політичні причини, що призводять до виникнення такого типу сімей, представлено їхні соціальні характеристики.

Визначено функції держави, соціальної служби та недержавних інституцій у підтримці досліджуваної категорії сімей, констатовано, що основним і найбільш ефективним форматом роботи з сім'ями у СЖО є соціальний супровід. Представлено модель соціального супроводу, а також визначено його місце у системі соціальних послуг сім'ям у СЖО.

З'ясовано, що одним з найбільш поширених і ефективних методів роботи з сім'ями, що перебувають у СЖО, є соціальне консультування. Розглянуто основні вітчизняні та зарубіжні підходи до організації та проведення сімейного консультування й забезпеченні умов його ефективності, уточнено визначення терміна «соціальне консультування сім'ї у складних життєвих обставинах» як форми надання клієнтам допомоги щодо змісту та рішення проблеми лише за підтримки фахівця, де головна відповідальність покладається винятково на членів родини, котрі мають за посередництвом консультанта відкрити нові

смисли життєдіяльності своєї сім’ї, виробити нові установки у взаємному сприйнятті і розв’язання проблем та задоволення потреб, сформувати нові моделі поведінки. Визначено й систематизовано принципи соціального консультування, виокремлено вимоги до соціального працівника, який надає консультативні послуги сім’ям у складних життєвих обставинах.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СІМ'Ї У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

2.1. Організація емпіричного дослідження сімей у складних життєвих обставинах

Особливістю соціально-психологічної діагностики сім'ї у СЖО є її двовимірний характер, що передбачає проведення діагностичних процедур про соціальне оточення і вплив зовнішніх факторів на сім'ю у СЖО – з одного боку, з іншого боку – потребує вивчення і конкретизації діагностування індивідуальних характеристик кожного члена сім'ї. Таким чином соціально-психологічна діагностика сімей у складних обставинах життя складається з етимологічної діагностики і симптоматичної діагностики [55, с. 19]. Основні засади і організацію діагностичних процедур у роботі соціального працівника з сім'ями у СЖО представлено нами у Додатку А.

Наше дослідження сімей у СЖО було проведене у три етапи:

- на першому етапі виявлялись сім'ї, які потрапили у СЖО внаслідок різних причин;

- на другому етапі було відібрано ті методи діагностики проблем і потреб сімей у СЖО, що дозволяли побачити типові складнощі життєдіяльності сімей визначеної вибірки і було проведено безпосередню діагностику;

- третій етап – аналіз, узагальнення та систематизація отриманих емпіричних даних.

Пояснимо свій вибір логіки й змісту етапів дослідження, засновуючись на рекомендаціях фахівців-практиків та науковців.

На початку роботи з сім'єю у СЖО соціальний працівник проводить етимологічну діагностику – збір даних про соціально-психологічний характер виховного мікросоціуму; особливостей педагогічного процесу і сімейного виховання [23-25; 56]; 2) наступний етап – симптоматична діагностика – вивчення індивідуальних характеристик особистості. При дослідженні складної

життєвої ситуації соціальний працівник бере до уваги як об'єктивні фактори (несприятливі економічні умови проживання; військові дії та конфлікти; смерть одного із близьких людей, наслідки екстремальних ситуацій (пожежа, терористичні акти); низький матеріальний рівень забезпечення сім'ї), так і суб'єктивні (можливість клієнта чинити опір проблемі; відсутність відповідальності за свої вчинки; антисоціальні норми і цінності, на основі яких клієнт вибудовує стосунки із оточуючими людьми; конфліктні стосунки з родиною тощо) [31; 35].

У підсумку створюється соціальний діагноз – аргументований конкретними доказами висновок про наявність проблеми родини; результат діяльності соціального працівника, спрямований на виявлення й визначення соціального стану суб'єкта, з'ясування сутності відносин із соціумом, індивідуальних особливостей особистості, її здоров'я, можливостей соціального виховання і навчання з метою прогнозу подальшого розвитку особистості і вироблення рекомендацій [5; 9; 55].

Загальний алгоритм соціально-психологічної діагностики має такий вигляд: 1. Констатація фактів. 2. Історія клієнта і розвиток клієнта, аналіз соціальної ситуації. 3. Висунення гіпотези допомоги. 4. Збір додаткової інформації для перевірки гіпотези. 5. Перевірки гіпотези. 6. При необхідності повторення процедури [5].

Зазвичай вивчення проблем клієнт/-ів здійснюється за допомогою методу інтерв'ю. Для цього соціальному працівнику необхідний орієнтовний перелік запитань, які допоможуть виставити правильний соціальний діагноз, диференціювати проблему.

У своєму дослідженні ми послуговувались такими методами діагностики сімей у СЖО «Соціальна історія сім'ї», «Оцінка ресурсного потенціалу сім'ї», «Сімейна екокарта» [55].

Робота проводилась з 24 родинами, які потрапили в складні життєві обставини.

Діагностичні протоколи виявлення проблем і потреб сімей у СЖО

представлені в Додатку Б.

На прикладі однієї з сімей представимо результати соціально-психологічної діагностики за названими вище методиками.

«Соціальна історія сім'ї»

1. Батько: *Петренко Іван Васильович,* місце реєстрації – м. Веселе, Запорізька область, місце фактичного проживання: м. Вінниця, вул. Космонавтів, 64, кв.5. Вдівець. Дружина померла рік тому від наслідків ДТП. Внутрішньо переміщена особа. Українець. Освіта: вища. Інженер. Працює ТОВ «МЕТА-М» монтажником будівельних конструкцій. Діти: *син Василь – 6 років*, син *Сергій – 7 років.*
2. *Турботи, потреби, проблеми: причина звернення за соціальною допомогою (запит):* незадовільне матеріальне становище, відсутність можливості проводити з дітьми достатню кількість часу.
3. *Потреба клієнта як члена певної демографічної групи*: важкий період адаптації до нового місця проживання, до нової роботи і умов життя без підтримки дружини. Проблеми з алкоголем. Проблеми в соціальній комунікації через відчуття «неповноцінності» як внутрішньо переміщеної особи, недостатній рівень володіння українською мовою.
4. *Потреби, які пов'язані з оточенням клієнта*: Відсутність можливості повноцінно виконувати свої батьківські обов'язки перед сім'єю, неспроможність забезпечити належний матеріальний рівень сім'ї.
5. *Підтримка та обмеження в наданні допомоги:* очікування клієнта в період надання допомоги, його уявлення про можливі результати: Іван Васильович очікує, що соціальний працівник візьме замість нього частину обов'язків по догляду за дітьми, оскільки послуги платної няні йому недоступні через брак коштів. Вважає, що перешкодою в отриманні очікуваної допомоги може стати його статус ВПО.
6. Наявність внутрішніх резервів для досягнення очікуваних змін: таких резервів у собі Іван Васильович не відчуває, говорить про свій депресивний стан і неспроможність вийти на звичний рівень життя,

зокрема повернути собі можливість належного заробітку і не обтяжувати себе розв'язанням побутових питань. Зловживання алкоголем проблемою не вважає.

7. *Фактори, які впливають на мотивацію клієнта*: бажання знайти собі жінку для створення сім'ї і допомоги в догляді за дітьми.
8. *Оцінка стану життя, здоров'я і розвитку дітей клієнта*:

   Василь – 6 років. Дитина народилась у повній сім'ї, хронічних захворювань не має. Розвиток відповідає віку дитини. Відвідує ЗДО. Емоційний стан – пригнічений, сумує за померлою матір'ю, переживає за батька, важко переживає вимушену зміну місця проживання. Інтереси: комп'ютерні ігри, футбол. Має друзів у дитячому садочку, серед сусідських дітей. Комунікабельний.

   Сергій – 7 років. Дитина народилась у повній сім'ї, хронічних захворювань не має. Розвиток відповідає віку дитини. Відвідує ЗДО. Емоційний стан – пригнічений, сумує за померлою матір'ю, переживає за батька, важко переживає вимушену зміну місця проживання. Інтереси: комп'ютерні ігри. Має друзів у дитячому садочку, серед сусідських дітей. Комунікабельний.

«Оцінка ресурсного потенціалу сім'ї»

Питання інтерв'ю

1. Чи є проблеми безпеки та захисту, які необхідно вирішити? *Проблем із безпекою та захистом немає.*
2. Які є сильні та слабкі сторони сім'ї? *Сильні сторони: згуртованість перед спільною проблемою, щирість у стосунках, слабкі сторони: брак емоційного контакту і підтримки від матері та жінки, почуття меншовартості і відчуженості на новому місці проживання.*
3. Які потреби сім'ї? *Матеріальні, емоційні (емоційна підтримка дітей та батька), побутові (одинокому батьку бракує часу на виконання щоденних побутових справ – приготування їжі, прибирання житла, догляд за зовнішнім виглядом дітей)*

4. Чи може сім'я задовольнити потреби дитини? *Частково*
5. Які соціально-комунікативні ресурси доступні родині (близькі й далекі родичі, церква, громада тощо)? *Спілкування з рідним та друзями з попереднього місця проживання в онлайн або телефонному режим*
6. Чи має ця сім'я функціональну ієрархічну структуру? *Так*
7. Сім'я згуртована чи роз'єднана? *Роз'єднана*
8. Чи є в сім'ї серйозні проблеми з психічним здоров'ям ? *Ні*
9. Чи є в сім'ї проблеми зі зловживанням психоактивними речовинами? *Так*
10. Чи є якісь ознаки розладу(ів) особистості у батьків/опікунів? *НІ*
11. Чи спроможна сім'я забезпечити основні потреби? *НІ*
12. Чи мають батьки/опікуни можливість керувати проблемною поведінкою у відповідні до віку способи без будь-яких ризиків для безпеки? *НІ*
13. Чи є якісь докази багатопоколінних моделей жорстокого поводження або нехтування, зловживання психоактивними речовинами тощо? Н*емає*
14. Здатність батьків/опікунів співпереживати? *Низька*
15. Здатність батьків/опікунів виховувати? *Середня*
16. Які ресурси були корисними для цієї сімейної системи в минулому? *Економічні, інформаційні, соціальні*
17. Як ця сімейна система справляється зі стресом та кризами? *Через спільне проведення часу, займаючись приємними справами (відвідування кінотеатру, похід у кафе, виїзд на риболовлю)*
18. Бачення майбутнього*: у дітей – оптимістичне, у батька - песимістичне*

Загалом, ресурсний потенціал сім'ї Івана Васильовича можна оцінити як задовільний, оскільки в сім'ї присутні теплі емоційні стосунки між батьком та дітьми, між обома дітьми, сім' почувається згуртованою, підтримує контакти з родичами, має найнеобхідніші матеріальні ресурси і час для спільного виконання

справ і проведення дозвілля. Тому за умов організації належного соціального супроводу цієї сім'ї, найперше – залучення сім'ї у процес сімейного консультування – може бути досягнуто такого стану, в якому родина спроможна буде самостійно розв'язувати поточні проблеми власного життя, задовольняти свої основні економічно-побутові, виховні та соціально-культурні проблеми, відновлюючи власний соціально-психологічний родинний ресурс.

Оцінювання ресурсного потенціалу сім'ї у СЖО дозволяє уточнити запит клієнта на конкретний вид допомоги, визначити суб'єктів цієї допомоги (соціальна служба, практичний психолог, заклад освіти), виявити окремі аспекти життєвої ситуації членів сім'ї, які можуть стати опорою у ході адаптації до нових умов життя й забезпечити ефективну інтеграцію в соціум на новому місці проживання.

«Сімейна еко-карта»

Цей метод діагностики дозволяє соціальному працівнику, який працює з сім'єю в СЖО, через схематичне зображення сім'ї дослідити зв'язки між її членами й вивчити її потреби, побачити зв'язки сім'ї з іншими сім'ями, соціальними організаціями та інститутами [9, с. 54-55]. «Напруженість, підтримка та багато інших проявів внутрішніх та зовнішніх сімейних взаємостосунків на основі цієї методики можуть бути представлені наочно. Можуть бути виявлені також емоційні та фінансові ресурси сім'ї. Еко-карта є необхідною складовою частиною стратегії координації комплексної соціально-педагогічної та психологічної допомоги сім'ї, орієнтованої на розширену родину та метасімейний контекст – вона дозволяє задіяти для профілактичного та корекційно-відновлювального процесу максимальну кількість індивідів. Головне питання, на яке можна відповісти при роботі з цією технікою – хто може виявитися корисним сім'ї в її зростанні? Чи є люди в оточенні клієнтів (родичі, колеги по роботі), які дійсно могли б допомогти, але сім'я до них через ряд причин не зверталася? [9, с. 55].

Проективний характер цієї методики і можливість провести діагностичну бесіду в процесі створення еко-карти, дозволяє фахівцеві (соціальному

працівнику, педагогу, психологу) побачити «…ступінь емоційної та фізичної близькості між членами сім'ї. Складаючи еко-карту сім'ї, спеціаліст насправді приєднується до неї, стає членом родини, начебто працює з ними над одним спільним проектом» [9, с. 55].

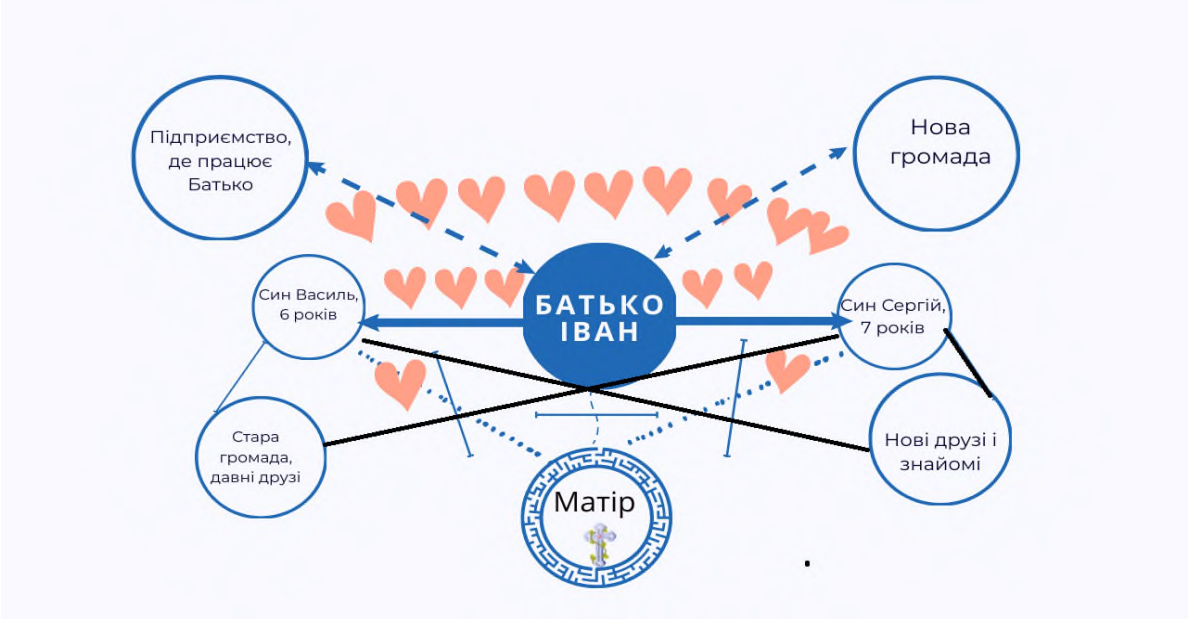

Рис. 2.1. Еко-карта-сім'ї Петренків.

Джерело: створено автором

На рисунку 2.1 представлене фото еко-карти сім'ї Петренків, з зображень на якій з усією очевидністю перед фахівцем розкриваються насправді теплі взаємини між членами родини і світлі спогади про втрачену маму. Можемо спостерегти, що в дітей береглося бажання підтримувати контакт з родичами і друзями, що залишились у минулому житті, поряд із бажанням розвивати нові соціальні стосунки в новій громаді. Натомість батько ніби закривається від контактів на новій роботі і в новій громаді, не демонструє великого бажання підтримувати і розвивати контакти зі старими друзями і далекими родичами. Це дає підстави для висновку, що насамперед психологічної підтримки більше потребує батько, аніж діти.

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження сімей у СЖО

На основі проведеної діагностики 24 сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, нами виявлено коло типових проблем життєдіяльності, що їх переживають досліджувані родини. Проведення інтерв'ю та бесід з батьками і дітьми з сімей, охоплених експериментом, дозволило виокремити й конкретизувати потреби сімей у СЖО, зокрема тих, що проживають у Вінницькій територіальній громаді. Результати нашого емпіричного дослідження представлені нижче у таблицях і на рисунках

Таблиця 2.1.

Типові проблеми сімей СЖО

№	Тип / характер проблеми	(Частота виборів	у % від загальної кількості досліджуваних сімей)
1	Повнота складу сім'ї (неповна сім'я)	15	62,5
2	Погані житлові умови	17	70,8
3	Фінансова неспроможність	19	79
4	Проблеми з харчуванням	9	37,5
5	Безробіття	7	29
6	Брак необхідних речей (одяг, побутові предмети, іграшки, книги, техніка)	9	37,5
7	Низька самооцінка	15	62,5
8	Депресія, тривожність	22	91,6
9	Хронічні захворювання (в т. ч. інвалідність) у когось чи в декількох членів сім'ї	8	33,3
10	Психічні розлади	1	4,1
11	Насильство у сім'ї	5	20,8
12	Залежність від психоактивних речовин (алкоголізм або наркоманія)	6	25
13	Проблеми із законом (притягнення до кримінальної відповідальності когось із членів родини; перебування під слідством або у місцях позбавлення волі; позбавлення батьківських прав	2	8,3
14	Проблеми соціального статусу (вимушене переміщення, розрив стабільних соціальних зв'язків, належність до національних меншин)	18	75

Джерело: розроблено автором

Таблиця 2.2.

Актуальні потреби сімей у складних життєвих обставинах

№	Тип / характер проблеми	Частота виборів	у % від загальної кількості досліджуваних сімей)
1	Забезпечення харчуванням та одягом	9	37,5
2	Забезпечення житлом	15	62,5
3	Медична допомога та профілактика (підтримка здорового способу життя)	22	91,6
4	Догляд за хворими членами сім'ї	8	33,3
5	Надання соціальної допомоги та соціальних виплат	24	100
6	Соціальний супровід	24	100
7	Підтримка в реалізації прав та можливостей членів сім'ї	23	95,8
8	Надання психологічної допомоги	24	100
9	Забезпечення підтримки та захисту від насильства та жорстокого поводження	5	20,8
10	Забезпечення доступу до освіти	11	45,8
11	Залучення до громадських та культурних заходів	17	70,8
12	Якісне дозвілля	19	79

Джерело: розроблено автором

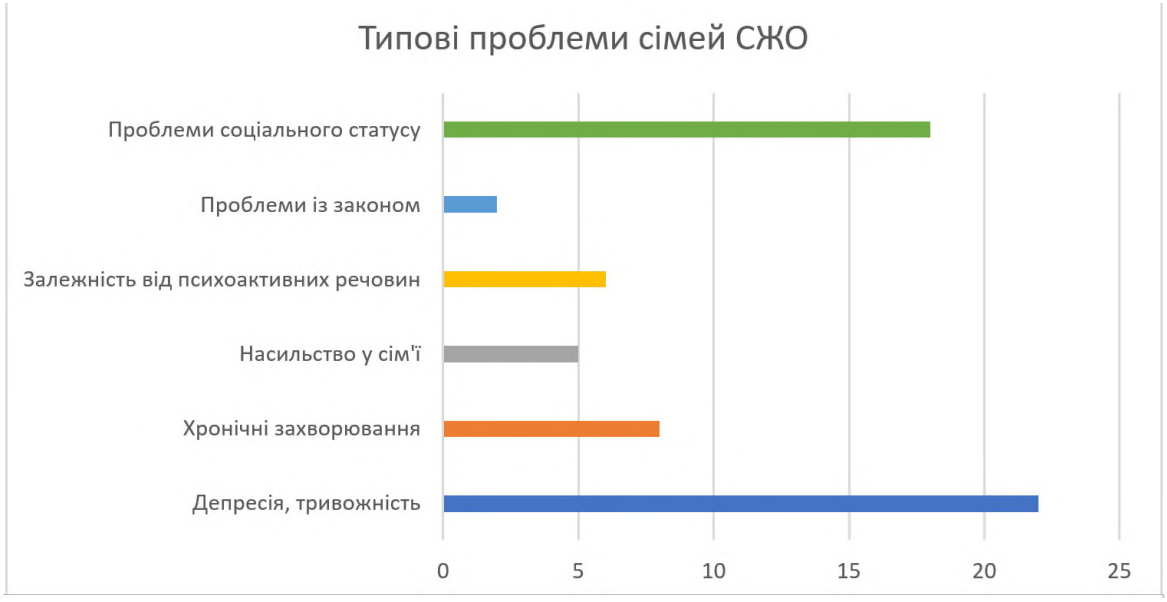

Рис. 2.2. Результати дослідження типових проблем сімей у СЖО

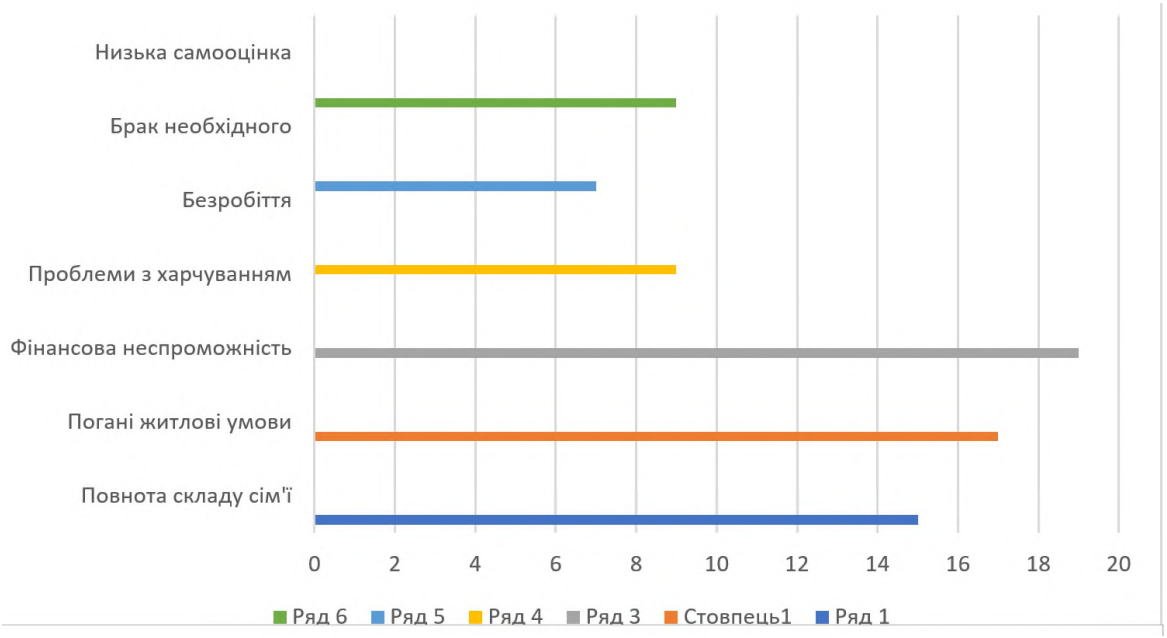

Рис.2.3. Результати дослідження потреб сімей у СЖО

Джерело: розроблено автором

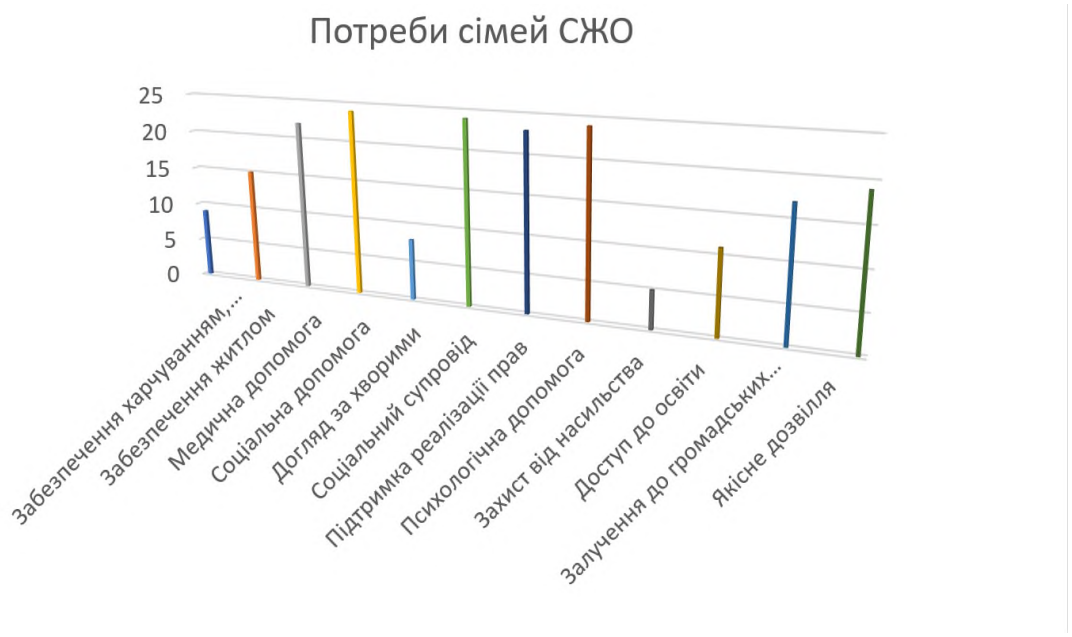

Рис.2.4. Результати дослідження потреб сімей у складних життєвих обставинах

Джерело: розроблено автором

Ми запропонували сім’ям, які брали участь у нашому дослідженні, обрати найбільш цікавий і привабливий для них на даний момент вид взаємодії з соціальним працівником у рамках супроводу родини. Найбільшу кількість виборів, як можемо отримало сімейне консультування.

Узагальнення даних емпіричного дослідження становища, проблем і актуальних потреб сімей у СЖО дозволило нам дійти таких висновків:

1. Сім'ї в СЖО мають широкий спектр ідентичних проблем, з якими не можуть впоратись самостійно і тому потребують соціальної підтримки і допомоги з боку держави й відповідних служб.

2. Проблеми сімей у СЖО призводять до виникнення низки потреб, що потребують свого задоволення для нормального функціонування сім'ї. Неспроможність задовольнити свої базові побутові, матеріальні, соціальні, медичні й психологічні потреби спонукає родини звертатись по допомогу до фахівців, надаючи запит на організацію соціального супроводу сім'ї. Ефективність такої допомоги забезпечується побудовою довірливих стосунків, заснованих на повазі й співпраці у розв'язанні проблем сім'ї.

3. Найбільш привабливим форматом спілкування з фахівцем соціальної служби сім'ї у СЖО вважають соціальне консультування.

2.3 Обґрунтування методики соціального консультування сім'ї, яка перебуває в складних життєвих обставинах

Аналіз науково-методичної літератури з проблеми організації та проведення соціального консультування, вивчення досвіду фахівців-практиків, узагальнення даних емпіричного дослідження проблем і актуальних потреб членів сімей у СЖО дозволили нам визначити основні етапи та процедури реалізації послуги соціального консультування сімей у СЖО, а надалі – обґрунтувати авторську методику організації та проведення соціального консультування таких родин.

У консультативному процесі важливим виявляється також і дотримання певних *процедур*, що визначають етапи консультативного процесу й логічно структурують взаємодію фахівця і клієнта.

Перший етап консультування клієнта фахівцем соціальної служби не передбачає жорстких приписів до використання конкретних процедур.

На другому етапі зазвичай послуговуються процедурою зустрічі з клієнтом, загального позитивного налаштування клієнта на проведення консультації, зняття психологічних бар'єрів для спілкування соціального працівника-консультанта з клієнтом.

Зазначені процедури включають в себе конкретні прийоми та дії, за допомогою яких консультант намагається справити на клієнта сприятливе враження, створити комфортний емоційний стан в останнього, що забезпечує успіх консультації.

На третьому етапі консультування фахівцем-консультантом використовуються в більшості випадків такі процедури:

- процедура емпатійного слухання (соціальний працівник-консультант зі співпереживанням і відкритістю фокусується на тому, що розповідає йому клієнт);

- процедура активізації спогадів клієнта (через прийоми вербальної підтримки, віддзеркалення, перефразування, узагальнення, питань-стимулів, які активізують пам'ять і мислення клієнта, уможливлюють інсайти, пов'язані з обговорюваною проблемою і пошуком способів її оптимального розв'язання),

- процедури підкріплення (коли консультований шукає підтримку з боку соціального працівника, а той словами, жестами, мімікою та іншими доступними засобами висловлює згоду з тим, що говорить клієнт, схвалює і підтримує його);

- процедури прояснення думки клієнта (соціальний працівник-консультант час від часу вступає в діалог з клієнтом у тих випадках, коли його думка не зовсім зрозуміла або неточно виражена самим консультованим, прояснює вголос для себе думку клієнта або допомагає йому більш точно сформулювати її).

На четвертому етапі проведення консультування можуть бути застосовані такі процедури, як-от: переконання, роз'яснення, пошук взаємоприйнятного рішення, уточнення деталей, конкретизація. Названі процедури пов'язані з доведенням до свідомості клієнта тих порад і практичних рекомендацій, які разом з ним виробляє соціальний працівник-консультант.

Мета відповідних процедур полягає в тому, щоб добитися максимально повного і глибокого розуміння консультованим тих висновків і рішень, до яких приходить фахівець, а також у тому, щоб мотивувати клієнта на виконання цих рішень.

На п’ятому, завершальному етапі соціального консультування застосовуються ті ж процедури, які використовувалися на попередньому етапі. Проте цього разу вони здебільшого стосуються оцінок очікуваної ефективності практичного виконання клієнтом тих порад, які він отримав від консультанта. Важливо розуміти, що на цьому етапі спеціальною є процедура зміцнення у клієнта впевненості в тому, що його проблема обов’язково буде вирішена, а також готовність відразу ж після завершення консультації приступити до практичного вирішення своєї проблеми [31; 56].

Розроблена нами *методика консультування сімей у СЖО включає такі етапи:*

1. Отримання й підписання інформованої згоди пор надання консультативних послуг.

2. Вхідне інтерв’ю та анкетування. На другому етапі можна послуговуватись анкетами, які ми описували у другому розділі дослідження, можна використовувати анкети, розроблені фахівцем для конкретної сім’ї, основне призначення вхідного анкетування та інтерв’ювання членів родини – з’ясування нагальних проблем сім’ї – при чому батьки або особи, котрі їх заміщують, опитуються окремо, діти опитуються окремо. Для визначення проблем сім’ї у СЖО після анкетування та/або інтерв’ю чи в тому разі, коли попередні два методи неможливо застосувати (або у випадку, коли вони не дали повної картини проблем) можна застосувати техніки: «Розігрування» (замість того, щоб описувати проблему, сім’ю просять розіграти, як вони спілкуються чи сперечаються та що йде не так. Цей підхід може бути корисним для виявлення факторів, які знаходяться поза усвідомленням клієнтів); «Циркулярне опитування» (техніка може бути корисною для розуміння взаємодії, яка призводить до проблем, і того, як інша особа бачить стосунки. У циклічних

запитаннях часто запитують, що має зробити особа, щоб викликати небажану реакцію в іншої людини, або ранжують членів сім'ї відповідно до певної теми. Наприклад, хто був найбільше і найменш зацікавлений прийти сьогодні?).

3. Третій етап організації та проведення консультування – проведення консультативної бесіди, під час якої застосовуються техніки активного слухання клієнтів: тут важливо, щоб клієнти відчували, що їхня думка та їхня життєва історія мають значення, що вони є активними учасниками консультативного процесу і на цьому етапі фахівець сприяє тому, щоб у клієнта зародилася й розвинулася думка, що саме він є відповідальним за ухвалення рішень.

На третьому етапі, після розмови з батьками, варто запросити на консультативну бесіду дітей (це може бути і четвертий етап консультування – визначення моделі стосунків усередині родини головним чином за лініями «батьки-дитина», «батьки- діти»): якщо діти маленькі – бесіда проводиться у присутності батьків (або одного з них), у випадку, якщо вік дитини старший за 8 років, – зі згоди батьків і дітей бесіда може проводитись окремо з дітьми. Під час консультативної бесіди з дітьми, які проживають у сім'ї в СЖО, консультанту варто застосувати такі техніки і прийоми роботи, що допоможуть йому уточнити слова батьків про взаємини з дитиною (дітьми), зрозуміти, яка модель виховного впливу використовується в сім'ї, виявити імовірні факти жорстокого поводження з дитиною, з'ясувати, чи комфортною для дитини в емоційному та фізичному плані виявляється звичайна обстановка в сім'ї. Тобто друга частина консультативної бесіди – за участю дітей – має і діагностувальну мету, і мету встановлення довірливого контакту, адже соціальному працівнику важливо створити атмосферу довіри у розмові, аби дитина була щирою і відвертою У випадку, коли дітей у сім'ї декілька, таку бесіду можна проводити з кожною дитиною окремо, то і тривалість розмови може бути розрахована орієнтовно так: 10 хв з кожною дитиною, або 15-20 хв з дітьми, у яких невелика різниця у віці (1-3 роки). Принагідно консультант матиме можливість спостерегти, які взаємини між дітьми в родині, и присутня в них конкуренція, вороже або дружнє ставлення одне до одного, боротьба за увагу батьків чи інші матеріальні та

нематеріальні блага, авторитетність і емоційне прийняття кожного з батьків конкретною дитиною.

У ході бесіди з дітьми можуть бути використані такі методи і прийоми діагностики проблем конкретної дитини у сім'ї, як «Малюнок сім'ї», «Дім-дерево-людина», «Сумна мама (Сумний тато)», соціометрична методика «День народження», проби спільної діяльності (коли всі чи деякі члени родини виконують завдання консультанта, демонструючи типову поведінку у сімейних взаєминах) та ін.

Замість використання цих проективних діагностичних методик можна скласти «Еко-карту сім'ї», де всі зв'язки між членами родини зображуються самим консультантом на основі інтерв'ювання дорослих та дітей.

На цьому етапі консультування важливим є прояснення моделі батьківсько-дитячих взаємодій у сім'ї, визначення впливу на внутрішньо сімейні взаємини тих факторів, які спричинені складними обставинами життєдіяльності сім'ї і втрати нею деяких своїх функцій.

4.Четвертий етап консультування характеризується чіткою ідентифікацією проблем сім'ї у СЖО. Цю ідентифікацію робить фахівець-консультант, принагідно з'ясовуючи, чи всі члени родини погоджуються з певним формулюванням. Потім консультант виокремлю актуальні потреби родини знову ж таки отримуючи погодження по кожному з пунктів від усіх членів родини. Тобто цей етап можна ще назвати етапом ідентифікації проблем і визначення нагальних потреб сім'ї у СЖО.

5. П'ятий етап консультування передбачає заохочення клієнтів до рефлексії, активізацію спогадів, стимулювання роздумів, аналізу та самостійного ухвалення рішення. На цьому етапі участь у консультації беруть зазвичай дорослі члени родини, тобто батьки, або особи, які їх заміняють, у в окремих випадках, участь у бесіді з консультантом на цьому етапі можуть брати діти, старші за 14 років. Якщо ключові проблеми сім'ї у СЖО безпосередньо стосуються проблемної поведінки дитини (дітей), як-от- порушення закону, асоціальна та адиктивна поведінка, тоді діти мають бути безпосередньо включені

в консультативну бесіду на цьому етапі. Консультант має сприяти розвитку навичок самостійного ухвалення відповідальних рішень через стимулювання клієнтів до самоаналізу. Ефективними на цьому етапі виявляються уточнювальні питання. Такий підхід допоможе клієнту краще осмислити ситуацію, в якій він перебуває, та усвідомити й оцінити різні альтернативи рішень для досягнення цілі.

Техніки і прийоми консультування, що можуть виявитись ефективними на цьому етапі: «Заява бачення», «Кругове опитування», «Прийняття позиції «один вниз».

«Заява бачення» може допомогти членам родини побачити себе зараз і те, де вони хотіли б бути в майбутньому [62]. Наприклад, якщо запитати батьків або опікунів, що, на їхню думку, сказали б їхні діти про них зараз і що б вони хотіли, щоб їхні діти сказали про них через 10 років, можна отримати потужну інформацію. Це дає інформацію про прогалину, яку потрібно заповнити, або допомагає визначити конкретну ціль, над якою потрібно працювати, і зрозуміти, що в родині варто змінити просто зараз.

За твердженням дослідників, констатації бачення є більш позитивним і мотивуючим підходом, ніж розповідь консультанта членам сім'ї про проблеми та труднощі, які вони виявили.

«Кругове опитування» покликане змусити клієнтів поглянути на речі у новому ракурсі. Корисно буде попросити одного члена сім'ї чи подружжя поглянути на ситуацію чи проблему очима іншого [63]. Наприклад, якщо запитати сина, чому його батько злиться, коли він приходить пізно ввечері, це може вивести на розуміння того, як батько сприймає його дії та вплив, який вони справляють. Це прийом допомагає визначити проблему, показати, як змінилися ситуації, дослідити вплив поведінки та заохотити людей змінитися [64].

«Прийняття позиції «один вниз». Замість того, щоб намагатися нав'язати свою думку іншому або виграти (уявну) битву, може бути корисно поступитися. Приміром, під час консультативної бесіди один з членів сім'ї починає активно відстоювати свою позицію у певному питанні. Консультант може запропонувати

йому взяти паузу і зайняти позицію «один вниз», або іншими словами – « самоусуваюсь від розв'язання такої-то проблеми. Хай інший робить так, як вважатиме за потрібне». І в цьому випадку можна спостерегти декілька ефектів, які виявляються терапевтичними для родини, котра переживає складні часи: втрата домінування одним з членів сім'ї і ухвалення спільного рішення, яке задовольнятиме більшою або меншою мірою усіх членів родини; посилення авторитету того, хто готовий іти на поступки [64].

6. Шостий етап консультування передбачає визначення конкретних способів розв'язання потреб сім'ї у СЖО. На цьому етапі спільно обирається адекватна модель спілкування в середині сім'ї, за умов впровадження якої наявні проблеми можуть бути розв'язані швидше. Обираються також способи розв'язання конкретних проблем і оцінюється реалістичність цих способів, потенційна досяжність конкретних цілей і очікувані результати.

На цьому етапі доцільно застосувати прийоми евокації, спрямовані на пошук та мобілізацію внутрішніх ресурсів клієнтів, визначення їхніх сімейних цінностей та навичок щоденної взаємодії один з одним. На основі цього клієнти можуть і повинні ідентифікувати мотивуючі фактори, що сприятимуть змінам.

На цьому етапі ефективними також виявляються такі техніки і прийоми консультативної роботи:

«Активне слухання», що передбачає перефразування того, що говорить кожен член сім'ї. Мета активного слухання полягає в тому, щоб зрозуміти позицію іншої людини, щоб вона почувалася почутою та зрозумілою. Це може зміцнити довіру та покращити загальний рівень спілкування.

«Позитивне підкріплення», що заохочує хорошу поведінку. Можна націлити певну поведінку (наприклад, змусити дитину виконувати домашні обов'язки), а після завершення поведінки вибирати відчутну винагороду (наприклад, дозволити додатковий час перед екраном комп'ютера або піти за морозивом). Позитивне підкріплення є ефективним способом підвищення позитивної поведінки будь-якого члена сім'ї.

«М'який стартап». Це прийом повідомлення про свої потреби партнеру чи

дитині, який унеможливлює захисну реакцію. Цей прийом нагадує техніку «Я-висловлювання», оскільки передбачає опис того, що людина відчуває в ситуації, а не звинувачення (наприклад, сказати «Мене зараз не чують», а не «Ти ніколи мене не слухаєш!» — набагато ефективніший спосіб спілкування. Використовуючи цей прийом консультант пропонує членам родини звертати увагу на мову тіла рідної людини, оскільки це може значно вплинути на сприйняття та інтерпретацію повідомлення. Змусити клієнтів звернути увагу на зоровий контакт, закочування очей, зітхання, схрещені руки, стиснуті кулаки та похмурий вираз обличчя іншого є ефективним способом покращити спілкування. Це можна зробити під час бесіди, просто вказавши на спостережувану мову тіла та попросивши клієнтів потренуватися змінити її.

7. Сьомий етап. Підсумковий і консолідуючий. На цьому етапі відбувається резюмування попередньої розмови з усіма членами сім’ї і виробляється консолідоване розуміння та бачення проблем.

Наприкінці консультації фахівець «трансформує» сімейні проблеми, пропонуючи батькам і дітям власну інтерпретацію труднощів та вказуючи на шляхи їх вирішення. Тут варто врахувати, що для повного усвідомлення інтерпретації проблем самим консультантом, і батькам, і дітям потрібен час, щоб подумати та сформувати новий погляд на речі. Можливо, деякі члени родини будуть незадоволені консультацією, особливо якщо їхня позиція була поставлена під сумнів. У таких випадках сім'я (або один із батьків з дитиною) запрошується на додаткові консультації.

На рисунку 2.5. представлено алгоритм (етапи і процедури) нашої авторської методики консультування сім’ї у складних життєвих обставинах.

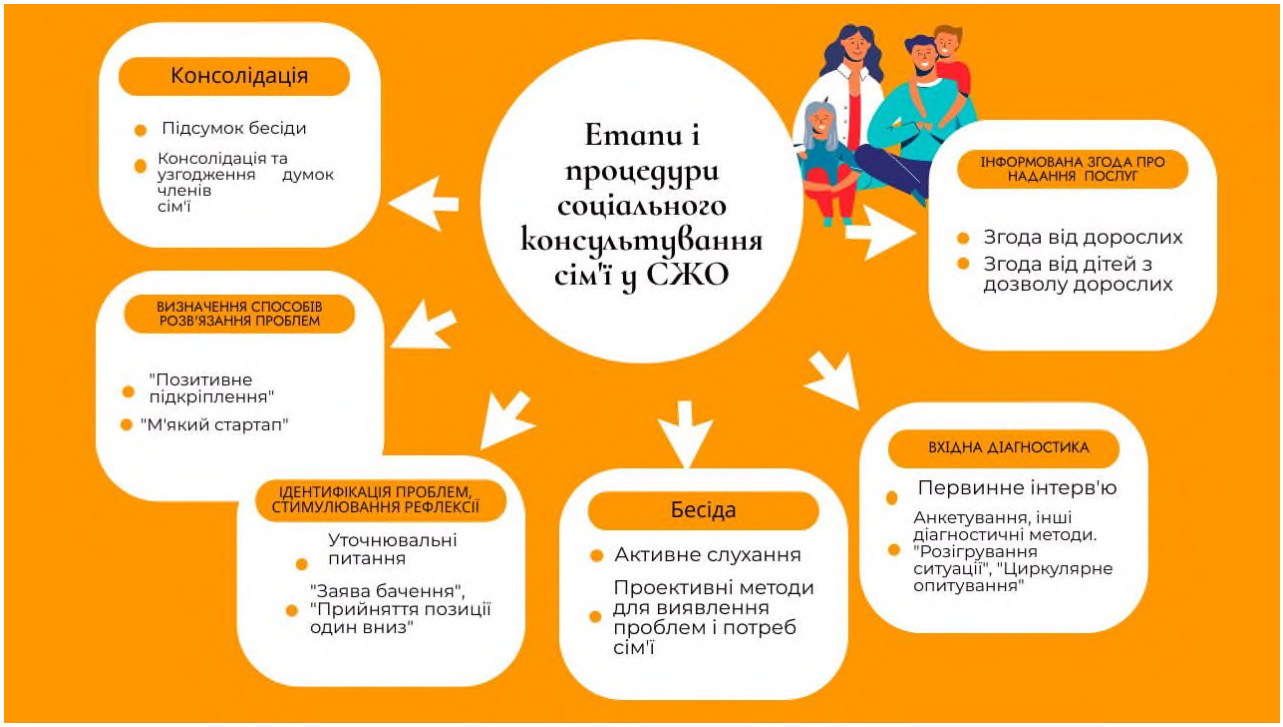

Рис. 2.5. Алгоритм методики консультування сім'ї у складних життєвих обставинах

Джерело: розроблено автором

У розробленій нами методиці проведення соціального консультування сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах ми намагалися враховувати такі основні підходи до консультування, що вже є усталеними у світовій практиці соціальної роботи, а саме: *системний і структурний.*

У практиці консультування, так само як і в соціальній психології сім'я розуміється як система. Тому буває важко передбачити, як вона поводитиметься, розглядаючи кожного її члена окремо. Сім'я також є складовою частиною більших систем, включаючи район, громаду, школу чи церкву [62]. Хоча системи, як правило, самоорганізуються та часто стійкі, вони не є невразливими, і їх важко зрозуміти через їхню складність. Важливим концептом консультування сім'ї є усвідомлення впливу всередині сім'ї поведінки кожної людини на іншу, відтак консультантам необхідно зосереджувати увагу на розумінні стосунків між людьми та їхніми ситуаціями, включаючи контекст,

правила, межі та спілкування – це основа системного підходу в практиці соціального консультування [31; 64] .

Названий підхід заснований на трьох аксіомах: а) надання консультативної допомоги враховує всю родину. Кожен з членів сім'ї розглядається як її підсистема; б) консультативна допомога сім'ї змінює її структуру і призводить до зміни поведінки кожного з членів сімейної системи; в) працюючи з родиною, соціальний працівник-консультант приєднується до неї, у результаті чого створюється терапевтична система, яка робить можливими змінив сім'ї.

Структурний підхід бере за основу розуміння того, що сім'я виявляється диференційованим цілим, підсистемами яких є окремі члени сім'ї або кілька її членів. Кожна підсистема (батьківська, подружня, дитяча) має конкретні функції та висуває певні вимоги до своїх членів. Більше того, для кожної підсистеми потрібен певний ступінь свободи та самостійності. І так виникає сімейна системна структура, зв’язки між елементами якої варто враховувати в консультативній роботі.

Відповідно до структурного підходу в центрі роботи – ідентифікація та трансформація тих несвідомих «правил гри» сім’ї у СЖО, які підтримують сімейну дисфункцію. «Сімейні ігри» (уперше вони описані в транзактному аналізі Еріка Берна) засновані на помилкових уявленнях членів сім'ї, що можна здійснити односторонній контроль над міжособистісними стосунками в сім'ї, маніпулюючи іншими членами сім'ї. Робота консультанта в цьому підході спочатку спрямована на виявлення тих реакцій членів сім'ї, які призводять до проблем, що роблять сім’ю дисфункціональною, а потім починається допомога в розумінні цих проблем та розробці продуктивних методів взаємодії [23; 25].

Розроблена нами методика консультування сім’ї у складних життєвих обставинах потребує перевірки на практиці і доведення своєї ефективності у роботі з різними типами сімей, що переживають непрості моменти своєї історії і втрачають можливість виконувати свої соціальні функції. Саме це і стане напрямом наших подальших досліджень.

Висновки до розділу 2

У другому розділі представлено етапи організації та проведення, методологію та результати емпіричного дослідження 24 сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. На прикладі діагностичної роботи з однією з сімей ми продемонстрували процедури діагностики за допомогою методик «Соціальна історія сім'ї», «Оцінка ресурсного потенціалу сім'ї», «Сімейна еко-карта». Узагальнення даних діагностичного етапу дослідження дозволило констатувати, що сім'ї в СЖО мають широкий спектр ідентичних проблем, з якими не можуть впоратись самостійно і тому потребують соціальної підтримки і допомоги з боку держави й відповідних служб.

Проблеми сімей у СЖО призводять до виникнення низки потреб, що потребують свого задоволення для нормального функціонування сім'ї. Неспроможність задовольнити свої базові побутові, матеріальні, соціальні, медичні й психологічні потреби спонукає родини звертатись по допомогу до фахівців, надаючи запит на організацію соціального супроводу сім'ї. Ефективність такої допомоги забезпечується побудовою довірливих стосунків, заснованих на повазі й співпраці у розв'язанні проблем сім'ї. Найбільш привабливим форматом спілкування з фахівцем соціальної служби сім'ї у СЖО вважають соціальне консультування.

Нами було описано загальні теоретичні підходи до організації та проведення соціального консультування сім'ї в СЖО – системний та структурний, визначено етапи та процедури консультаційної роботи, можливі ризики її реалізації. Представлено авторську методику проведення соціального консультування сім'ї, що потрапила в складні життєві обставини, описано техніки та прийоми консультування, найбільш доречні й ефективні на різних етапах консультативного процесу (активне слухання, стимулювання саморефлексії, «Заява бачення», «Кругове опитування», «Прийняття позиції «один вниз», «М'який стартап» та ін.).

ВИСНОВКИ

У дослідженні представлено результати проведеного теоретичного аналізу життєдіяльності сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, визначено основні чинники, що впливають на появу таких сімей. На основі теоретичного аналізу науково-методичних джерел, вітчизняного законодавства визначено сутність і зміст поняття «сім'я в складних життєвих обставинах», узагальнено наукові підходи до розуміння дисфункціональності таких сімей, систематизовано типові соціально-економічні, психологічні, культурно-політичні причини, що призводять до виникнення такого типу сімей, представлено їхні соціальні характеристики.

Визначено функції держави, соціальної служби та недержавних інституцій у підтримці досліджуваної категорії сімей, констатовано, що основним і найбільш ефективним форматом роботи з сім'ями у СЖО є соціальний супровід. Представлено модель соціального супроводу, а також визначено його місце у системі соціальних послуг сім'ям у СЖО.

З'ясовано, що одним з найбільш поширених і ефективних методів роботи з сім'ями, що перебувають у СЖО, є соціальне консультування. Розглянуто основні вітчизняні та зарубіжні підходи до організації та проведення сімейного консультування й забезпеченні умов його ефективності, уточнено визначення терміна «соціальне консультування сім'ї у складних життєвих обставинах» як форми надання клієнтам допомоги щодо змісту та рішення проблеми лише за підтримки фахівця, де головна відповідальність покладається винятково на членів родини, котрі мають за посередництвом консультанта відкрити нові смисли життєдіяльності своєї сім'ї, виробити нові установки у взаємному сприйнятті і розв'язання проблем та задоволення потреб, сформувати нові моделі поведінки.

Визначено й систематизовано принципи соціального консультування, виокремлено вимоги до соціального працівника, який надає консультативні послуги сім'ям у складних життєвих обставинах.

Представлено етапи організації та проведення, методологію та результати емпіричного дослідження 24 сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. На прикладі діагностичної роботи з однією з сімей ми продемонстрували процедури діагностики за допомогою методик «Соціальна історія сім'ї», «Оцінка ресурсного потенціалу сім'ї», «Сімейна еко-карта». Узагальнення даних діагностичного етапу дослідження дозволило констатувати, що сім'ї в СЖО мають широкий спектр ідентичних проблем, з якими не можуть впоратись самостійно і тому потребують соціальної підтримки і допомоги з боку держави й відповідних служб.

Проблеми сімей у СЖО призводять до виникнення низки потреб, що потребують свого задоволення для нормального функціонування сім'ї. Неспроможність задовольнити свої базові побутові, матеріальні, соціальні, медичні й психологічні потреби спонукає родини звертатись по допомогу до фахівців, надаючи запит на організацію соціального супроводу сім'ї. Ефективність такої допомоги забезпечується побудовою довірливих стосунків, заснованих на повазі й співпраці у розв'язанні проблем сім'ї, де найбільш привабливим форматом спілкування з фахівцем сім'ї у СЖО вважають соціальне консультування.

Нами було описано загальні теоретичні підходи до організації та проведення соціального консультування сім'ї в СЖО – системний та структурний, визначено етапи та процедури консультаційної роботи, можливі ризики її реалізації. Представлено авторську методику проведення соціального консультування сім'ї, що потрапила в складні життєві обставини, описано техніки та прийоми консультування, найбільш доречні й ефективні на різних етапах консультативного процесу.

Виконане дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми соціального консультування сімей у складних життєвих обставинах. Розроблена нами методика консультування досліджуваної категорії сімей потребує перевірки на практиці і доведення своєї ефективності у роботі з різними типами сімей, що переживають важкі часи і не можуть виконувати свої соціальні функції. Саме це і стане напрямом наших подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аносова А. В., Безпалько О. В., Виноградова О. А. Соціальна робота з вразливими сім’ями та дітьми : навч. посіб. Київ : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 352 с.
2. Базай В. Форми та методи здійснення соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих ситуаціях. URL: http://oldconf.neasmo.org.ua/node/633#:~:text
3. Батарейна І., Чижикова Г. Надання соціальних послуг сім’ям, які опинились в складних життєвих обставинах. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*, 2024. № *2*(33). С. 23–29.
4. Бевзенко Л., Бєлєнок О., Бойко Н. Українське суспільство в умовах війни : колект. моногр. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
5. Бондаренко Н. О. Соціальна діагностика : підручник для студентів напряму «Соціальна робота». Київ : Академія, 2021. 240 с.
6. Василюк Т., Лисоконь І. Соціальний супровід сімей у технології кейс0менеджменту. Social support for families as a case management technology. *SWorldJournal*, 2024. № *3*(27-03). С. 35–41.
7. Вдовиченко Р. П. (2024). Соціальна підтримка сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. *Наука та освіта в умовах воєнного часу : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції / Міжнародний гуманітарний дослідницький центр (Дніпро, 18 жовтня 2024 р). Research Europe*, 2024. С. 138–141.
8. Віцукаєва К. М. Соціальний супровід клієнта : навч. посіб. Одеса : Вид. Букаєв Вадим Вікторович, 2017. 322 с.
9. Войцях Т.В. Інноваційні методики діагностичної роботи з сім’єю. Черкаси: ОІПОПП, 2012. 68 с.
10. Групові форми роботи в системі психосоціальної допомоги дітям і сім’ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій (досвід

упровадження) / [авт. кол. В. В. Байдик, Ю. С. Бондарук, Ю. П. Гопкало, Т. Б. Гніда, І. О. Корнієнко, Н. В. Лунченко, Ю. А. Луценко, Р. А. Мороз, І. І. Ткачук]; заг. ред. В. Г. Панка, І. І. Ткачук. Київ: Ніка-Центр, 2020. 122 с.

11. Давиденко В. В. Форми європейського соціального діалогу. *Часопис Київського університету права*, 2023. № 2. С. 207–211. Електроннний ресурс : URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2023.45
12. Дворник О. Аналіз стану надання соціальних послуг сім'ям, які опинились у складних життєвих обставинах. *Соціальна робота та соціальна освіта*, 2022. № 1 (8). С. 65–76.
13. Державний стандарт консультування. Затверджено Міністерством соціальної політики України 2013 року. URL:http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=153555&ca t_id=102036.
14. Дослідження: Аналіз механізмів підтримки осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах. Київ, 2023. 34 с.
15. Дуля А. В., Нємцова А. С. Сутність соціального супроводу сімей із дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах. *Соціальна робота в умовах війни в Україні: проблеми та шляхи вирішення : матеріали І Міжнародної наук.-практ. конф. (Дніпро, 14 березня 2025 р.).* Дніпро : ДВНЗ «ПДТУ», 2025. С. 22–24.
16. Завитик М. Сім'ї у складних життєвих обставинах як об'єкт наукового аналізу. *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (25–27 квітня 2023 року).* Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023. С. 115.
17. Іванова І. Б. Методи соціальної роботи (на основі Державних стандартів соціальних послуг) : навч. посіб. Київ : Університет «Україна», 2018. 302 с.
18. Ісаченко В. П. Людина в сучасному соціумі : навч. посіб. Умань : Візаві, 2021. 210 с.
19. Капська А. Й., Пєша І. В. Соціальний супровід різних категорій сімей

та дітей : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури. 2021. 232 с.

20. Караман О.Л., Юрків Я. І. Вразливі категорії населення як об’єкт соціальної роботи в громаді. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2019. № 6 (329), Ч. І. С. 5-15.

21. Климанська Л. Д., Савка В. Є., Хома Н. М. та ін. Соціальна політика : навч. посіб. Львів : «Новий Світ 2000», 2020. 318 с.

22. Коляда Н. М., Левченко Н. В. Технології соціальної роботи Ч.1. Теоретичний курс : навч. посіб. Умань : ВІЗАВІ, 2018. 338 с.

23. Консультування у різних сферах професійної діяльності. Електронний ресурс : URL: https://pidru4niki.com/78048/psihologiya/konsultuvannya_riznih_sferah_profesiynoyi_diyalnost

24. Кулик І. В. Соціальна робота з різними групами клієнтів : навч. посіб. Івано-Франківськ : НАІР, 2020. 235 с.

25. Кулик І. Особливості консультування сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах. *Humanitas,* 2022. № 1. С. 33–37.

26. Ломакін Г. Система соціально-психологічного супроводу людей, що зазнали наслідків травм війни. *Психосоматична медицина та загальна практика.* Електронний ресурс : URL: https://uk.emedjournal.com/index.php/psp/article/view/508.

27. Любецька М. Державне регулювання здійснення соціального супроводу сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 25.00.02. Хмельницький, 2019. 23 с.

28. Любецька М. М. Розвиток наукового знання у сфері здійснення соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах. *Інвестиції: практика та досвід*. № 1. 2019. С. 97–100.

29. Лютий В.П., Гаврилюк К.О. Критерії оцінювання якості соціального супроводу сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*, 2020. № 75. С. 115–121.

30. Мамчур І. В. Соціально-психологічний супровід дітей із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. *Наукові записки. Серія: Психологія*, 2023. № 1. С. 39–44.
31. Марущенко О. В., Макар Л. Організація надання фахівцями соціальної роботи послуги консультування сім'ям з дітьми. Електронний ресурс : URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/15600
32. Методичні рекомендації щодо здійснення соціальної роботи та надання соціальних послуг населенню в умовах воєнного стану / Долиняк У., Караман О., Конончук А., Недря К., Олійник Н., Островська Н., Петрович В., Трубавіна І., Чередниченко О., Швед О. ; за ред. О. Л. Караман, І. М. Трубавіної. Полтава, 2024. 85 с.
33. Мітіна С. В. Соціальна робота з різними категоріями клієнтів : навч. посіб. для студентів ВНЗ. Київ : Гельветика, 2020. 435 с.
34. Односталко О. Ресурси стійкості особистості в умовах складних та негативних ситуацій життя: автореф. дис. ...канд. псих. наук : 19.00.01. Луцьк, 2020. 23 с.
35. Основи соціального консультування : методичні рекомендації до практичних занять та самостійної роботи для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 231 Соціальна робота. Уклад.: К. О. Кулава. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2023. 44 с.
36. Пєша І. В., Сопівник І. В., Галайдюк В. В., Кошук О. Б. Соціальна робота з сім'ями, дітьми та молоддю : навч. посіб. Київ : Компринт, 2023. 449 с.
37. Пожидаєва О. В. Сутність та види консультування в соціально-педагогічній діяльності. *Вісник Запорізького національного університету*, 2012. №1(17). С. 22–25.
38. Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 р. № 585. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020%D0%BF#Text
39. Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах : Наказ М-ва соц. політики

України від 31.03.2016 № 318 : станом на 1 лип. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0621-16#Text

40. Про затвердження Класифікатора соціальних послуг : Наказ М-ва соц. політики України від 23.06.2020 № 429 : станом на 29 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-20#Text
41. Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб). Постанова Кабінету Міністрів України № 132 від 19.02.2020. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-2020-%D0%BF#n282
42. Про організацію надання соціальних послуг: Постанова № 587 Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-%D0%BF#Text
43. Про охорону дитинства. Закон України від 26.04.2001 р. № 30, ст.142. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14
44. Про порядок взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і органів праці та соціального захисту населення в наданні соціальних послуг сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту Міністерства праці та соціальної політики України від 6. 08. 2007 року URL: https://ips.ligazakon.net/document/RE14242
45. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України: Постанова Верховної Ради України 4 жовтня 2019 року. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2020. № 1, С. 2.
46. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей. Закон України від 05.10.2023. № 2011-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text
47. Про соціальні послуги. Закон України від 27. 04 .2022. № 2671-VIII. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text
48. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю. Закон України від

03.08.2023. №2558-III. URL: http://www.rada.gov.ua

49. Програма «Допомога сім'ям у кризовій ситуації». Фонд Асперн: веб-сайт. Електронний ресурс : URL: http://ua.aspern.com.ua/index.php/en/programmy/dopomoga-sim- yam-u-krizovij-situatsiji

50. Путівник для фахівців із соціальної роботи в таблицях і схемах : навчально-методичний посібник. Автори : О. Білько, І. Борощук, Т. Василюк, І. Лисоконь, В. Османова. Кривий Ріг : КДПУ, 2024. 39 с.

51. Рибка С.В. Про технологію комплексного супроводу і допомоги сім'ям, що знаходяться у складних життєвих обставинах. *Соціальна робота: теорія і практика*. 2016, № 5. С. 107–111.

52. Рудяк В. О. Щодо здійснення класифікації осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах. In *The 7th International scientific and practical conference "World science: problems, prospects and innovations"(March 24-26, 2021) Perfect Publishing, Toronto, Canada,* 2021. P. 723.

53. Семигіна Т. Сучасна соціальна робота : навч. посіб. Київ : Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2020. 275 с.

54. Соціальна педагогіка: словник-довідник / Т. Ф. Алєксєєнко, Ю. М. Жданович, І. Д. Звєрєва та ін.; за заг. ред. Т. Ф. Алєксєєнко. Вінниця: Планер, 2009. 542 с.

55. Соціально-педагогічна діагностика дітей та родин, які опинились в складних життєвих обставинах : метод. рек. Автори-упор. В. Г. Панок, З.О. Гаркавенко, О.Г. Карагодіна, А.С. Шапошнікова. К. : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 76 с.

56. Соціально-педагогічне консультування: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Упорядники: С. Я. Харченко, Н. П. Краснова, Я. І. Юрків; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. 403 с.

57. Спіріна Т., Бодня А. Кейс-менеджмент у роботі з вразливими групами населення. *Ввічливість. Humanitas*, 2023. № 2. С. 145–150.

58. Сушик Н. Особливості впливу сім’ї на соціалізацію дитини. *New pedagogical thought*, 2021. № 105 (1), С. 64–70.
59. Файчук О. Л. Соціальна робота з сім’ями : навч. посіб. Миколаїв : Вид- во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. 52 с.
60. Федоренко Р. П. Психологія сім’ї: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 364 с.
61. Шпих Н. Методичні основи соціальної підтримки сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. *Теоретичні та методичні проблеми виховання дітей та молоді*, 2023. № *27* (2), С. 307–317.
62. Dietz L. J. Family-based interpersonal psychotherapy: An intervention for preadolescent depression. *American Journal of Psychotherapy*, 2020. № 73(1). P. 22–28. URL: https://doi.org/10.1176/appi.psychotherapy.20190028
63. Durante J., Sims J., Jarin J., Gold M., Messia S., Francis J. A review of practices to support better communication, counseling and adherence. *Adolescent Health, Medicine and Therapeutics*, 2023. № 14. P. 97–114. URL: https://doi.org/10.2147/AHMT.S374268
64. Madeson M. 23 Family Therapy Techniques to Strengthen Your Relationships. URL: https://positivepsychology.com/family-therapy-techniques/

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Індикатори складних обставин життя/сімей

2. **Стан та потреби дитини*** _____

(прізвище, ім'я, по батькові)в

1) самопочуття дитини, її зовнішній вигляд	**Ознаки СЖО**:** □ *відсутні,* □ *наявні,* □ *невідомо*
□ вага, зріст відповідають віку, □ часто хворіє, □ інвалідність, □ хворобливий вигляд, синці, □ гематоми, опіки, порізи, □ занедбаний вигляд, одяг відповідає сезону, одяг □ брудний, не дотримується особистої гігієни, □ педикульоз, висипи на шкірі, має □ чисту постільну білизну	
□ має медичну картку, □ проходить профілактичний огляд, □ перебуває на диспансерному обліку	
Інформація від дитини	
Інформація від батьків	
Інше	
2) харчування	**Ознаки СЖО:** □ *відсутні,* □ *наявні,* □ *невідомо*
□ відповідає віку, □ нерегулярне, □ часто буває голодна, □ отримує гаряче харчування в школі	
Інформація від дитини	
Інформація від батьків	
Інше	

*За наявності ознак жорстокого поводження з дитиною, її занедбаності спеціаліст має негайно повідомити службу у справах дітей.
** СЖО — складні життєві обставини.

3) навчання та досягнення	**Ознаки СЖО:** □ *відсутні,* □ *наявні,* □ *невідомо*
Відвідує: □ дитячий садок, □ школу, □ заклад професійно-технічної освіти, □ навчається за індивідуальним планом, □ інше; *пропускає заняття без поважних причин*: □ інколи, □ регулярно, постійно; *успішність*: □ відмінна, □ добра, □ задовільна, □ незадовільна; *займається в*: □ спортивній секції, □ гуртках, □ не відвідує гуртки, □ інше; *наявні*: □	

підручники, зошити, □ іграшки, дитячі книжки	
Інформація від дитини	
Інформація від батьків	
Інше	
4) емоційний стан	**Ознаки СЖО:** □ *відсутні,* □ *наявні,* □ *невідомо*
□ урівноважена та спокійна, □ активна, □ радісна, □ сумна, □ надмірно збуджена, □ виявляє агресію, □ пригнічена, □ виявляє страх чи тривожність, □ говорить про наміри суїциду, □ замкнута і мовчазна	
Інформація від дитини	
Інформація від батьків	
Інше	
5) шкідливі звички та ознаки девіантної поведінки	**Ознаки СЖО:** □ *відсутні,* □ *наявні,* □ *невідомо*
□ курить, вживає алкоголь, вживає наркотичні чи психотропні речовини, має комп'ютерну чи ігрову залежність, конфліктує з однолітками, не ночує вдома без попередження, утікає з дому, бродяжить, б'ється, □ нищить майно, скоїла злочин □	
□ перебуває на внутрішньо шкільному профілактичному обліку, □ перебуває на обліку в службі у справах дітей, □ перебуває під слідством, □ інше (зазначити) _____	
Інформація від дитини	
Інформація від батьків	
Інше	
6) сімейні та соціальні стосунки	**Ознаки СЖО:** □ *відсутні,* □ *наявні,* □ *невідомо*
□ любить та поважає обох батьків, □ довірливі стосунки з дідусями, бабусями, □ має друзів, □ негативні стосунки з одним із батьків, □ негативні стосунки з обома батьками, □ конфліктує з братами, сестрами, □ конфліктує у школі, □ не має друзів	
Інформація від дитини	

Інформація від батьків	
Інше	
7) самообслуговування	**Ознаки СЖО:** □ *відсутні,* □ *наявні,* □ *невідомо*
□ вміє одягатися, може самостійно їсти, доглядає за особистими речами, не вміє доглядати за собою (одягатися, митися, їсти), не доглядає за особистими речами, не вміє приготувати просту їжу	
Інформація від дитини	
Інформація від батьків	
Інше	
8) інша важлива інформація	

2. Стан дорослих членів сім'ї (батька, матері) / особи на момент оцінювання

1) здоров'я	Прізвище, ім'я, по батькові ----------	Прізвище, ім'я, по батькові ----------	Коментарі
Здоровий(а)	□	□	
Має: інвалідність: з порушенням опорно-рухового апарату та центральної і периферичної нервової системи, органів слуху, органів зору, внутрішніх органів, з психічними захворюваннями та розумовою відсталістю, з онкологічними захворюваннями (*підкреслити*); тяжкі захворювання, у тому числі соціально небезпечні хвороби (ВІЛ/СНІД, туберкульоз, гепатит С); інше _____ **Висновок щодо стану здоров'я** *задовільний;* *незадовільний;* *невідомо*	□ □ □ □ □ □	□ □ □ □ □ □	
2) емоційний стан			Коментарі

Стабільний, урівноважений	□	□	
Виявляє: замкнутість; страх, тривожність; неконтрольованість поведінки; агресію; сплутаність думок, погану концентрацію. Висловлюється про: наміри суїциду; загрозу життю та здоров'ю інших; про те, що чує голоси; інше _____ **Висновок щодо емоційного стану** *задовільний;* *незадовільний;* *невідомо*	 □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □	 □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □	
3) шкідливі звички, прояви ознак девіантної поведінки			Коментарі
Відсутні	□	□	
Має ознаки вживання: алкоголю; наркотичних засобів чи психотропних речовин. Має надмірну схильність до: азартних ігор; комп'ютерних ігор. Бродяжить. Вчиняє правопорушення. Має небезпечні захоплення, хобі. Інше _____	 □ □ □ □ □ □ □ □	 □ □ □ □ □ □ □ □	
Висновок щодо наявності ознак девіантної поведінки *відсутні;* *наявні;* *невідомо*	 □ □ □	 □ □ □	
4) соціальні контакти			Коментарі
Має достатнє коло спілкування; має підтримку рідних/близьких	□ □	□ □	
5) соціальна історія			Коментарі

Був/була (чи є): одиноким(ою); одруженим(ою); вихованцем закладу інституційного догляду та виховання; позбавлений(а) батьківських прав; засудженим(ою), перебував(ла) в місцях позбавлення волі; мігрантом, переселенцем; жертвою насильства, торгівлі людьми; жертвою стихійних лих, катастроф. Перебуває під слідством. Інше _____ Має дорослих дітей, які з ним/нею не проживають. Має дорослих дітей, з якими втрачено зв'язки. **Висновок щодо впливу соціальної історії** *позитивний;* *негативний;* *невідомо*	 ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	 ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	
6) зайнятість			Коментарі
Постійна робота у денний час; позмінна робота, в тому числі нічна; офіційно оформлена трудова зайнятість; непостійна (сезонна) робота; дистанційна робота; робота на присадибній ділянці; безробітний(а), нещодавно втратив(ла) роботу; не бажає працювати; перебуває на обліку в центрі зайнятості; пенсіонер; інше _____ **Висновок щодо впливу зайнятості на життєзабезпечення** *позитивний;* *негативний;* *невідомо*	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	_____ *Чи не перешкоджає зайнятість виконанню батьківських обов'язків*
7) самообслуговування/ здатність до незалежної життєдіяльності			Коментарі

Має навички самообслуговування; навички самообслуговування втрачено (через вік, стан здоров'я); має охайний вигляд; може виконувати посильну роботу; вміє планувати свій бюджет; говорить про свої потреби; вміє користуватися телефоном; доглядає за житловим приміщенням; самостійно готує їжу; самостійно придбаває продукти харчування; вміє читати, писати, рахувати; вміє користуватись громадським транспортом.	□ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □	□ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □	
Висновок щодо здатності до самообслуговування *здатний(а);* *частково здатний(а);* *нездатний(а)*	 □ □ □	 □ □ □	
8) виконання батьківських обов'язків (не заповнюється для одиноких громадян)			Коментарі
Фактично доглядає за дитиною; щодня спілкується з дитиною; хвалить дитину, заохочує до розвитку; відводить дитину до школи/дитсадка; допомагає виконувати домашні завдання/ контролює їх виконання; застосовує фізичні покарання до дитини; примушує до найгірших форм дитячої праці; забороняє спілкуватись з однолітками; часто конфліктує з дитиною; залишає дитину/дітей дошкільного віку саму/ самих вдома, на вулиці чи на осіб у стані алкогольного сп'яніння чи наркотично залежних, недієздатних. **Висновок щодо стану виконання батьком/ матір'ю батьківських обов'язків** *виконує;* *частково виконує;* *не виконує*	□ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □	□ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □	

3. Фактори сім'ї та середовища

1) мережа соціального супроводу сім'ї (дитини, дорослої особи)	□ *відсутня,* □ *наявна,* □ *невідомо*
□ у сім'ї/особи є близькі родичі, опікуни, сусіди, знайомі, які можуть надати підтримку; □ надають підтримку спеціалісти	

Коментарі	
2) соціальні стосунки сім'ї/особи в громаді	□ *задовільні,* □ *незадовільні,* □ *невідомо*
□ сім'я має позитивні стосунки з членами громади; *існують конфлікти*: □ між дорослими членами сім'ї, □ з родичами, сусідами, вчителями, лікарями, спеціалістами соціальних закладів, установ, міжрелігійні, міжетнічні, інше □	
Коментарі	
3) основні доходи сім'ї, в тому числі державна допомога, компенсації, пільги	□ *задовільні,* □ *незадовільні,* □ *невідомо*
□ заробітна плата, □ заробіток від домашнього господарства, □ пенсія, □ аліменти, □ гуманітарна допомога, □ державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям, □ державна допомога сім'ям з дітьми, □ державна соціальна допомога особам з інвалідністю, □ допомога по безробіттю, □ допомога по догляду, □ інше	
Коментарі	
4) борги	□ *відсутні,* □ *наявні,* □ *невідомо*
□ з оплати за житло (у тому числі комунальні послуги), □ перед банками, кредиторами, □ перед сусідами, родичами, □ інше	
Коментарі	
5) члени сім'ї, інші особи, які проживають разом із сім'єю/особою і потребують підтримки, захисту, соціального обслуговування	□ *відсутні,* □ *наявні,* □ *невідомо*
□ одинокі похилого віку, □ особи з інвалідністю, □ бездомні, □ особи з нарко-, алкозалежністю, соціально небезпечними хворобами, □ інші	
Коментарі	
6) помешкання та його стан	□ *задовільний,* □ *незадовільний,* □ *невідомо*
у помешканні: □ дотримуються санітарно-гігієнічні норми, □ холодно, □ брудно, □ наявні ознаки сирості, грибка, □ є гризуни, таргани, блощиці, □ помешкання аварійне; □ будівля/приміщення пристосоване до потреб дітей/осіб з інвалідністю; *умови для дитини*: □ є окреме ліжко, □ немає постійного придатного місця для сну та відпочинку, □ облаштовано місце для гри, навчальних занять, □ немає місця для виконання домашніх завдань, гри, □ помешкання безпечне для дитини, □ небезпечні предмети (дуже дрібні, гострі, колючі), ліки зберігаються в місцях, недоступних для дитини дошкільного віку, □ дитина має доступ до побутової хімії, □ територія навколо помешкання безпечна для дитини, □ інше	
Коментарі	

Джерело: Акт оцінки потреб сім'ї/особи, затверджений Наказом Міністерства соціальної політики України 13 липня 2018 року № 1005

Додаток Б

Висновок оцінки потреб особи

Соціальна картка № _____

_____

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Загальна інформація про членів сім'ї на час оцінювання, що проводилось

із ____ _____ по ____ _____ 20___ року

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Дата народження	Родинний зв'язок	Інва-лідність	Дієздатність	Місце роботи/ навчання, посада	Реєстрація за місцем проживання		Контактний телефон
							так	ні	

2. За результатами оцінювання потреб з'ясовано, що СЖО *

☐ наявні, ☐ відсутні

1) основними ознаками та чинниками, що спричиняють СЖО, є

_____

_____

Наявність у особи ознак психологічної травми ☐ наявні, ☐ відсутні
(якщо треба, заповнюється психологом, залученим до оцінювання потреб)

2) вплив СЖО на

стан задоволення потреб особи _____
(прізвище, ім'я, по батькові)

Наявність у особи ознак психологічної травми ☐ наявні, ☐ відсутні
(якщо треба, заповнюється психологом, залученим до оцінювання потреб)

2) вплив СЖО на

стан задоволення потреб особи _____
(прізвище, ім'я, по батькові)

☐ задовільний, ☐ пограничний, ☐ незадовільний;

_____

_____

стан особи та її здатність долати СЖО, здатність до самообслуговування
☐ здатний (-а), ☐ потребує підтримки, ☐ нездатний (-а)

_____

_____

_____

3) вплив факторів родини та середовища

☐ позитивний, ☐ нейтральний, ☐ негативний

_____

_____

4) тривалість існування проблем

☐ декілька років і більше, ☐ понад 1 рік, ☐ до 1 року, ☐ до 1 місяця, ☐ до 3 днів

_____

_____

5) усвідомлення наявності проблем та готовність до співпраці з надавачами послуг

Усвідомлює	**Готова до співпраці**	**Примітка**
☐ так, ☐ ні	☐ так, ☐ ні	
Особа потребує надання соціальних послуг (якщо так, вказати яких)		
☐ догляд вдома, ☐ догляд стаціонарний, ☐ денний догляд, ☐ підтримане проживання, ☐ паліативний/ хоспісний догляд, ☐ соціальний супровід, ☐ соціальна адаптація, ☐ соціальна інтеграція та реінтеграція, ☐ соціальна реабілітація, ☐ соціально-психологічна реабілітація, ☐ надання притулку, ☐ кризове та екстрене втручання, ☐ консультування, ☐ соціальний супровід під час працевлаштування та на робочому місці, ☐ представництво інтересів, ☐ посередництво (медіація), ☐ соціальна профілактика, ☐ фізичний супровід осіб з інвалідністю з порушенням зору, ☐ переклад жестовою мовою, ☐ натуральна допомога, ☐ інше _____		
Інші дії		
☐ завершення справи ☐ направлення особи до іншого суб'єкта надання соціальних послуг _____ *(найменування організації чи установи)* ☐ інше _____		

3. Відмітка про ознайомлення з результатами оцінки потреб (у разі відмови особи ставити підпис чи перебування її в неадекватному стані робиться відповідний запис):

Я, _____,

ознайомившись із результатами оцінки,

☐ погоджуюся, ☐ не погоджуюся, ☐ маю окрему думку

Відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» даю згоду на оброблення персональних даних.

Підпис _____

Коментарі (вказуються причини відсутності підписів)

_____

_____